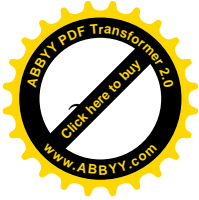

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I.....	6
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	6
1.1. Історіографія питання.....	6
1.2. Джерельна база дослідження та методологія.....	8
РОЗДІЛ II.....	11
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СТАНОВОГО СТАТУСУ РОДИНИ ФАЛЬЦ- ФЕЙНІВ.....	11
2.1. Родина Фальц-Фейнів.....	11
2.2. Фальц-Фейни в Таврії (або Діяльність представників сім'ї Фальц- Фейнів в Херсонській губернії).....	42
РОЗДІЛ III.....	51
ХОРЛОВСЬКИЙ ПОРТ СОФІЇ БОГДАНІВНИ ФАЛЬЦ-ФЕЙН.....	51
3.1. Хорли. Історія виникнення селища.....	51
3.2. Маєтки родини Фальц-Фейнів на Херсонщині.....	55
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	67
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми полягає у наступному: Прізвище Фальц-Фейнів завжди мало особливе значення для жителів півдня Херсонщини. З цим прізвищем пов'язують не лише один із найдивовижніших природоохоронних куточків України, Асканію-Нову, але й становлення чисельних населених пунктів, містечок і селищ, їх соціально-економічний розвиток. В радянський період історії нашої держави багато фактів, подій, історично і соціально важливих персоналій тоталітарна машина «затирала», знищувала найменші згадки про них. В немилість до радянського режиму потрапила й родина Фальц-Фейнів. Проте в часи незалежності України увага вчених істориків та краєзнавців знову прикута до цього славетного роду. Воно й не є дивним, адже попри численні дослідження ще багато невідомого криється за гучним прізвищем Фальц-Фейнів, ця родина окутана безліччю міфів і припущень. Автор даної роботи бере до уваги певні архівні дані та спогади очевидців, а також погляди різних науковців на окремі факти з життя та господарської і соціальної діяльності членів родини, аби скласти уявлення про значення родини Фальц-Фейнів для Херсонського краю.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в проведенні аналізу діяльності родини Фальц-Фейнів на території Херсонщини та визначити значення їхньої діяльності для становлення населених пунктів Херсонської області, в межах яких поширювалась діяльність родини. Зазначена мета вимагає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати наявні та доступні джерела інформації, які розкривають життєвий шлях та господарську і соціальну діяльність родини Фальц-Фейнів;
- охарактеризувати джерельну базу з досліджуваної теми;
- розглянути та дослідити біографії та діяльність окремих членів родини Фальц-Фейнів;

- узагальнити уявлення про соціально-економічну, суспільно-важливу діяльність Фальц-Фейнів на території Херсонської області;
- розкрити історію виникнення та становлення Порту Хорли;
- розглянути маєтки родини Фальц-Фейнів у населених пунктах Херсонської області та з'ясувати сучасний стан історичної спадщини родини.

Об'єктом дослідження є діяльність членів родини Фальц-Фейнів в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Херсонщини. **Предметом** дослідження є внесок роду Фальц-Фейнів в становлення та соціально-економічний розвиток населених пунктів Херсонської області.

Методи дослідження. Виконуючи роботу, було застосовано загальнонаукові методи такі, як історичний, логічний і метод систематизації. Широко використовувались спеціально історичні методи. Зокрема: хронологічний (дослідження хронологічної послідовності становлення роду Фальц-Фейнів в Україні і на Херсонщині, хронологія розвитку господарської та соціальної діяльності членів родини), проблемнохронологічний (виокремлення і розгляд окремо питань становлення соціального статусу членів родини, її соціальної активності, сільськогосподарської і промислової діяльності тощо), біографічний (дослідження життєвого шляху членів родини Фальц-Фейнів); діахронічний (хронологічна послідовність розвитку діяльності Фальц-Фейнів від найпростіших видів сільського господарства до складних промислових виробництв), синхронічний (сукупний аналіз усіх видів діяльності родини в певний проміжок часу), структурно-функціональний (розглядання окремих видів активності членів роду Фальц-Фейнів в сукупності та зв'язки їх між собою).

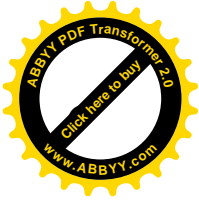
Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на сьогоднішній день мало досліджено питання впливу родини Фальц-Фейнів на розвиток та становлення як окремих населених пунктів, так і Херсонської області в цілому. Здебільшого в літературних джерелах розкрито значення «Асканії-Нової», але мало уваги приділяється благодійній діяльності родини Фальц-Фейнів на Херсонщині, їх вплив на розвиток навчальних закладів у

регіоні, мало уваги приділяється новаторським методам, які впроваджували Фальц-Фейни в господарську діяльність. Автор спробував систематизувати різні аспекти діяльності родини в Херсонській області та прийти до цілісного обґрунтування значення діяльності родини для соціально-економічного розвитку Херсонщини.

Практичне значення одержаних результатів. Результати роботи можуть бути використані при підготовці навчальних занять, публікацій у ЗМІ, навчально-просвітницької діяльності в історичній галузі.

Структура дипломної роботи. Робота структурно розділена на три розділи. В першому розділі, який поділений на два підрозділи, проаналізовано літературні та електронні джерела інформації, що використовувались в ході виконання поставлених завдань. У другому розділі, який має два підрозділи, розглянуто і структуровано біографічні дані членів родини Фальц-Фейнів та діяльність Фальц-Фейнів на території Херсонської області. Третій розділ структурно складається із двох підрозділів. В ньому розкрито історію створення Порту Хорли та розглянуто маєтки Фальц-Фейнів в Херсонській області. Загальна кількість сторінок роботи складає 90. Кількість використаних джерел інформації дорівнює 68 текстових та електронних джерел.

РОЗДІЛ I

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія питання

Перші представники роду Фальц-Фейнів з'явилися на території південної України на початку XIX століття, з тих пір згадки про них можна знайти в архівних матеріалах України та Росії, адже на той час Україна входила до складу Російської імперії.

Одними з перших джерел, в яких згадуються Фальц-Фейни є Державний Архів Автономної Республіки Крим, Державний Архів Херсонської області та Російський Державний історичний архів, в яких відомості про Фальц-Фейнів є з перших років їхнього проживання на території України (1807 р.).

Відомості про промислову діяльність Фальц-Фейнів зустрічаються з 1896 року в довіднику «Фабрично-заводська і ремесельна промисловість Одеського губернаторства в 1896 р.», де описано діяльність консервного заводу. В «Путівнику і довіднику по Одесі на 1910 рік» також згадується консервний завод (1910р.). Згадується про промислову діяльність Фальц-Фейнів і в виданні Гаврилова «Фабрики, заводи і шахти Південної Росії» (1911 р.).

Найбільше починають писати про діяльність Фальц-Фейнів на час заснування заповідника «Асканія-Нова». В роботі використано джерела, в яких згадується природоохоронна діяльність Фрідріха Фальц-Фейна та його дітище «Асканія-Нова». Зокрема використано джерела, які датуються 1911 роком – Иванов М. Ф. «аклиматизационній зоологический сад Ф. Е. Фальц-Фейна в Аскании-Нова Таврической губернии»; 1914 роком – Талієв В. І. «Охороняйте природу», Бородин І. П. «Охорона пам'яток природи»; 1915 – Козлов П. «Асканія-Нова: перші досліді акліматизації тварин в Росії»; 1918

роком – у бюлетенях Харківської спільноти любителів природи; 1924 – Почоський І. К. «Цілинний заповідний степ Асканії-Нової».

Інші видання, використані в даній роботі датуються значно пізнішими роками виходу, що пов'язано з тим, що після Жовтневої революції про Фальц-Фейнів майже не писали і не досліджували їхню діяльність і життєвий шлях членів родини. Увага до Фальц-Фейнів з боку наукової спільноти почала зростати із отриманням нашою країною незалежності.

В радянські часи вийшов роман Олеся Гончара про родину Фальц-Фейнів в 1957 році, який також проаналізовано в роботі. В 1962 році вийшла книга про революційну боротьбу на Херсонщині, де зокрема приділено увагу революційним настроям робітників «імперії» Фальц-Фейнів.

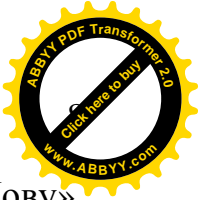
В роботі використано роботу Августа Вірлича 1993 року, в якій розкрито думки краєзнавця про загибель Софії Фальц-Фейн.

Роботу 1993 року Зорі Орлової про заселення Херсонщини використано для розуміння процесів освоєння нових територій Фальц-Фейнами.

На початку здобуття Україною незалежності історики знову почали відкрито досліджувати і публікувати роботи про жителів країни, предки яких були виходцями з інших країн, зокрема у роботі Кудряченко (1995 р.) розглянуто походження та статус на даний момент виходців з Німеччини.

Починаючи з 2000-х виходять праці про різні аспекти діяльності родини Фальц-Фейнів. Багато пишуть про Фальц-Фейнів в періодиці та інтернет-виданнях, проте часто якість таких робіт часто незадовільна, оскільки не володіючи достатньою джерельною базою журналісти пишуть неперевірені факти, вигадки і легенди.

Слід відзначити, що останнім часом з'являються нові роботи молодих учених із якісним викладом матеріалу і обґрунтуванням значення діяльності членів родини в тій чи іншій галузі. Наприклад, у роботах Алли Анатоліївни Задерейчук (при написанні роботи використано праці Задерейчук 2010, 2012 років).

Найбільше робіт написано про Фальц-Фейнівську «Асканію-Нову». Також багато сучасних матеріалів із інтерв'ю з нащадком роду Фальц-Фейнів – Едуардом Олександровичем.

1.2. Джерельна база дослідження та методологія

При виконанні роботи було використано різні джерела інформації: літературна, довідкова та художня література, періодичні друковані та інтернет-видання, тематичні сайти, архівні матеріали.

Виконуючи роботу, було застосовано загальнонаукові методи такі, як історичний, логічний і метод систематизації. Широко використовувались спеціально історичні методи:

– хронологічний (дослідження хронологічної послідовності становлення роду Фальц-Фейнів в Україні і на Херсонщині, хронологія розвитку господарської та соціальної діяльності членів родини),

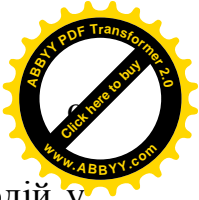
– проблемнохронологічний (виокремлення і розгляд окремо питань становлення соціального статусу членів родини, її соціальної активності, сільськогосподарської і промислової діяльності тощо),

– біографічний (дослідження життєвого шляху членів родини Фальц-Фейнів); діяхронічний (хронологічна послідовність розвитку діяльності Фальц-Фейнів від найпростіших видів сільського господарства до складних промислових виробництв),

– синхронічний (сукупний аналіз усіх видів діяльності родини в певний проміжок часу),

– структурно-функціональний (розглядання окремих видів активності членів роду Фальц-Фейнів в сукупності та зв'язки їх між собою).

В роботі використано матеріали з Державного Архіву АР Крим, Російського Державного Архіву та Державного Архіву Херсонської області.

Вони дають змогу сформуванню уявлення про хронологічний перебіг подій у житті і діяльності Фальц-Фейнів в певний період.

Інформаційні тематичні сайти містять систематизовану інформацію, де розкрито основні біографічні дані членів родини, їх фотографії та довідковий матеріал.

Велику роботу у дослідженні родини Фальц-Фейнів та їх діяльності зроблено Аллою Анатоліївною Задерейчук. В роботі використано декілька її напрацювань: «Харчова промисловість Фальц-Фейнів», «Чи були Фальц-Фейни баронами?», «Фальц-Фейни в Таврії»).

Цікавими є дослідження Августа Ернестовича Вірлича стосовно загибелі Софії Фальц-Фейн. В роботі наведено листування краєзнавця-дослідника і онука Софії. З-поміж місцевих херсонських краєзнавців доклав свою руку в напрямку дослідження родини Фальц-Фейнів і Олексій Паталах.

Також було розглянуто художній роман Олеся Гончара «Таврія», в якому зображувались революційні події на Херсонщині і також описувались Фальц-Фейни, найбільшої уваги автор надав образу Софії, проте свідчення очевидців спростовують той образ, що зобразив автор пропагандист радянських настроїв.

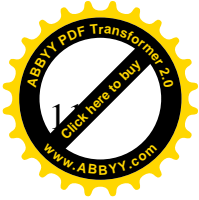
Досліджено спогади очевидців (Хмари Євдокії). Також звернуто увагу на статті у місцевих виданнях Херсона та області: «Слава праці», «Наддніпрянська правда», «Акценти», «Вгору» та інтернет-портал «Арт-Кавун». В яких добре можна прослідкувати відношення місцевих жителів до родини Фальц-Фейнів, адже ці матеріали здебільшого опираються на свідчення очевидців.

Розглянуто матеріали довідкових видань: «Енциклопедія історії України», «І з історії заселення Херсонщини», «Історія міст і сіл Української РСР»), які дають змогу сформуванню основні поняття про стан подій і перебіг окремих історичних епізодів.

Вивчено матеріали тематичних сайтів про родину Фальц-Фейнів, про «Асканію-Нову», про меценатство Єдуарда Фальц-Фейна.

Також приділено значну увагу інтерв'ю з нащадком Єдуардом, які у значній кількості є у відкритому доступі в мережі інтернет.

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СТАНОВОГО СТАТУСУ РОДИНИ ФАЛЬЦ-ФЕЙНІВ

2.1. Родина Фальц-Фейнів

Згідно записів Державного архіву Одеської області першим представником роду, що з'явився на теренах України, був Іоанн Георг Фейн (1773-1824) з Саксонії. Губернатор Таврійської губернії А. М. Бороздін запросив Іоанна до Катеринославу в 1807 році. В той час у губернії намагались створити фабрики легкої промисловості, тому Фейна запросили як фахівця, який маючи великий досвід у цьому напрямку, мав стати рушійною силою для розвитку легкої промисловості у регіоні. Архівні дані говорять про те, що спочатку Іоганн Фейн і його родина на початку свого перебування записались як вільні колоністи і лише згодом у 1816 році його було виключено зі списку колоністів і зараховано на цивільну службу. В лютому того ж року родина Фейнів отримує свідоцтво № 279 на ім'я самого Іоанна Георга Фейна, його дружини Варвари, синів Карла, Іоганна, Августа та дочок Фредеріки, Христини та Лоти. [57].

Вже в 1819 році Фейн звертається до Сімферопольського городского магістрату із проханням надати його родині статус міщан міста Сімферополя, яке було передано до Казенної експедиції. Можна припустити, що Іоганн Фейн не знайшов себе в державній службі. Проте клопотання так і не було задовільнено, а сам Фейн у 1824 році помер [57].

Діти Фейна піддавались суспільним сільськогосподарським настроям того часу. Старший син, Фрідріх Фейн, одружився на доньці колоніста Генріха Гельманта з німецької колонії – Доротеї. Таким чином став повноцінним членом громади, про що свідчить Свідоцтво від 20 лютого 1820 року № 531. Згідно Свідоцтва Фрідріх був членом Катеринославської колонії

переселенців [57, 61]. Пізніше, коли родина Фрідріха стала самостійно господарювати, то вже відносилась до молочанського округу колонії Молочної (Пришиб) [19]. У додатку А зображені Анна Доротія Фейн і Фрідріх Фейн [61].

У сім'ї Фрідріха Фейна не було синів, лише одна донька – Єлизавета (додаток А [61]), яка не могла зберегти прізвище роду і передати його нащадкам. Тому, коли Єлизавета вийшла заміж і отримала прізвище Фальц, її батько звернувся до імператора Олександра II з проханням дозволити узяти доньці подвійне прізвище. Отримавши позитивну відповідь, не лише Єлизавета стала Фальц-Фейн, але й її (додаток Б [61]) чоловік Іоганн Фальц узяв собі подвійне прізвище [19].

Молода родина перших Фальц-Фейнів працювала власною силою, не розраховуючи на субсидії російської казни (в той час Україна була в складі Російської імперії). Непосильна праця і відповідальне ставлення до власного господарства, впровадження новітніх технологій у сільськогосподарські процеси зробили родину успішною, впливовою і заможною. Зокрема, слід відзначити, що перша парова молотилка на півдні Росії з'явилась саме в господарстві Фальц-Фейнів, одними з перших в дореволюційній Росії почали застосовувати паровий трактор. Фальц-Фейни відрізнялись високою працьовитістю, зокрема, самі займались ремонтом новітньої техніки. Адже новітня техніка була дуже чутливою і часто не підходила для місцевих суворих умов. Технологічні вдосконалення, які робили Фальц-Фейни, пізніше запозичували окремі авторитетні виробники сільськогосподарської техніки. На межі XIX-XX століть нові зразки техніки випробовувались на полях сім'ї Фальц-Фейнів. Це такі провідні на той час фірми як американська McCormik, англійські Ruston, Proctor and Company, німецька LANZ, канадська Massey-Harris Co [1].

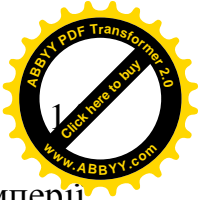
В квітні 1871 року зять Фрідріха Фейна Іоганн Готліб (Іван Іванович) Фальц-Фейн подав клопотання до Сенату, що Править Російською Імперією (СПРІ), щоб його та усіх його подальших нащадків було зараховано до

спадкового почесного громадянства. Відповідно до тогочасного російського законодавства було сформовано окрему справу, яка, в тому числі, містила документи, які мали підтверджувати отримання почесного громадянства: Свідоцтво про приналежність до Севастопольської купецької гільдії з 1858 по 1871 рік; метричні свідоцтва членів родини; довідки про те, що ніхто з членів родини не перебував під судом. Усі необхідні документи було зібрано, проте Сенат відхилив, оскільки виявив неточності у часі прийняття Іваном Івановичем підданства Росії, адже в свідоцтві про одруження його сина зазначалось, що батько ще не був підданим Росії в 1862 році. Іван Іванович помер так і не отримавши бажаного звання почесного громадянина [14].

Через рік була ще одна спроба клопотати про зарахування Фальц-Фейна разом із сім'єю і майбутнім потомством до почесних громадян. На той час Іван Іванович вже помер і його дружина Єлизавета займалася цим питанням. Через свого повіреного спадкового почесного громадянина Іони Шнуркова вона звертається до СПРІ. Це прохання було задоволено, оскільки чоловік вже помер, а Єлизавета і її діти були російськوپідданими [14].

У Єлизавети та Іоганна народилось дев'ятеро дітей. Усі вони тою чи іншою мірою були задіяні в сімейних справах, однак найбільше відзначились сини Густав та Едуард. Вони продовжили розвивати основний напрямок роботи сімейства вівчарство, збільшивши поголів'я овець до 750 тисяч голів, також розширили землі на 100 тисяч десятин. Фальц-Фейни розводили економічно вигідні породи овець, зокрема, на основі розмаїття порід овець пізніше в ХХ столітті в заповіднику «Асканія-Нова», створеному їхнім нащадком, було виведено нову породу – асканійську тонкорунну вівцю. З часом виробництво шерсті, м'яса і молока досягло промислових масштабів і переросло у відкриття невеликих фабрик, які займались виготовленням тканини, шерсті, топленого сала, масла консервів. Варто також зазначити, що окрім того, у володіннях Фальц-Фейнів діяли млини і хлібопекарні. Крім вівчарства родина займалась розведенням породистих коней та навіть експериментували з використанням верблюдів у господарстві Виробництво

процвітало і приносило значні прибутки родині (річний оборот імперії Фальц-Фейнів, як часто називають володіння родини, складав 3 млн. рублів сріблом). Масштабність виробництва спонукала господарів до застосування найновітніших технологій як технічного характеру, так і сучасних технологій зв'язку. Це сприяло тому, що найсучасніші технології зв'язку, такі як поштові і телеграфні станції, лінії передачі одними з перших з'явилися у Фальц-Фейнів. Важливим також був напрямок розвитку транспортного сполучення. Оскільки володіння Фальц-Фейнів мали вихід до моря, то досить логічним і вигідним кроком було зайнятися будівництвом порту. Будівництвом власного порту займалась Софія Фальц-Фейн – дружина Густава Івановича [1].

Досить часто в літературі трапляються згадки про отримання родинною Фальц-Фейнів дворянства. Усім вимогам, згідно яких присвоюється титул особистого дворянства відповідали: Густав Іванович, який дослужився до чину колезького асесора та мав орден Станіслава III ступеня; Олександр Іванович, який дослужився до чину колезького асесора; Олександр Едуардович, який був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня; Володимир Едуардович, який був нагороджений орденом Святого Станіслава II і III ступеня та Святої Анни III ступеня та дружини цих чоловіків – Софія Богданівна (дружина Густава Івановича) та Софія Степанівна (дружина Олександра Івановича) [19, 20]. Проте документального підтвердження того, що родина Фальц-Фейнів отримала особисте дворянство в даний час немає. Отже вони не носили ніяких титулів. Проте часто в літературі поряд із прізвищем Фальц-Фейн зустрічається титул барон. Із родини Фальц-Фейнів лише один її представник є бароном – Едуард Олександрович Фальц-Фейн, проте він отримав цей статус не від батька, а від князя Ліхтенштейна Франца I [20].

З іншого боку історикам відомо, що члени роду Фальц-Фейнів отримали статус спадкового дворянства. Олександр Іванович Фальц-Фейн був першим з роду, хто отримав цей статус. Олександр Іванович володів

землями в Херсонській та Таврійській губерніях. Навчався в Одесі, про що отримав свідоцтво №678 Одеського реального училища, продовжив освіту у Берліні, де закінчив сільськогосподарську академію [14]. Перебував на службі у імператриці Марії в якості почесного члена Херсонської губернії і займався дитячими притулками з 1886 року, а в 1913 році за вислугою років був возведений в чин колезького секретаря [14].

Олександра Едуардовича за службу було нагороджено орденом Святої Анни III ступеня. Олександр Фальц-Фейн займався благодійністю, надававши меценатську допомогу різноманітним установам. Зокрема, Президент Імператорської академії мистецтв за допомогу в 40 тисяч рублів на розвиток російського мистецтва подала на розгляд царя клопотання, аби той розглянув питання про надання Фальц-Фейну та його потомкам російського дворянства. Слід зазначити, що це звернення підтримав і головно керуючий землеустроєм та землеробством, який довів імператорові про великий вклад Олександра Фальц-Фейна та його предків в розвиток сільського господарства на півдні Росії .

Згідно указу СПРІ від 23 серпня 1913 року Олександр Едуардович Фальц-Фейн отримав разом із низхідними спадкоємцями російське дворянство (спадкове дворянство). Але не всі діти Едуарда стали потомственими дворянами, оскільки на той час він був одружений вдруге і мав четверо дітей – двоє від першого шлюбу і двоє від другого. Лише діти від другого шлюбу з Вірою Миколаївною Єпанчиною отримали дворянство – донька Таїсія та син Едуард. Діти від першого шлюбу отримали статус спадкових почесних громадян [20].

22 жовтня 1915 року імператор затвердив герб для сім'ї Фальц-Фейнів. На рисунку у додатку В зображено герб сімейства Фальц-Фейнів.

У 1914 році в червні після приїзду царя до родинного маєтку у Асканії-Новій спадкове дворянство отримали інші члени родини Фальц-Фейнів: Софія Богданівна Фальц-Фейн (мати Олександра Едуардовича), Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн, Густав Едуардович

Фальц-Фейн, Карл Едуардович Фальц-Фейн, Микола Едуардович Фальц-Фейн та Володимир Едуардович Фальц-Фейн [20].

Софія Богданівна Фальц-Фейн (рис. 2.4 [6]) належала до тої категорії жінок, які одночасно поєднували у собі усі обов'язки господині дому, мами, жінки-підприємниці, що на той час було великою рідкістю не лише в царській Росії. Про що свідчать спогади очевидців, прислуги, друзів родини [48]. Софія Фальц-Фейн, у дівочтві Кнауф (додаток Г [61]), була одружена із Едуардом Фальц-Фейном, у них народилося семеро дітей – шестеро синів і донька, після смерті Едуарда Софія виходить заміж за його брата Густава (додаток Г [61]). Софія Богданівна стала господинею чи не усього півдня України. Хвацька підприємницька жилка, вивчення принципів економіки і маркенигу допомогли досягти такого рівня. В той же час багато уваги приділяла меценатству. До наших днів дійшло досить мало інформації про Софію, деяка є досить суперечливою. Про окремі події в її житті та діяльності говорять свідчення очевидців та їхніх нащадків. Проте слід зазначити, що на землях, які належали Софії Богданівни і досі з покоління в покоління передається шанобливе ставлення і повага до цієї персоналії [48, 57].

Одним із наймасштабніших проектів, які не лише задумала Софія Богданівна, але й реалізувала в життя стала побудова порту у Хорлах. Адже маючи володіння неподалік Чорного моря, побудова порту була досить логічною і умісною, перш за все задля водного сполучення із можливими ринками збуту товарів та поставниками необхідних товарів для величезної імперії Фальц-Фейнів [68]. Порт був не просто масштабним, а досить вигідним вкладом, який сприяв не тільки збагаченню родини Фальц-Фейнів, але й розвитку та соціального становлення місцевого населення, яке значною мірою складалось із тих, хто прибував на роботу в район порту.

Коли почалась Жовтнева революція Софія Богданівна відмовилась виїжджати за кордон, адже не хотіла полишати край, який вона любила і плекала, який став її найбільшим дітищем і якому віддавала чи не усі свої

сили [уїніу-тур]. На прохання сина Володимира покинути маєток у Хорлах і переїхати до Севастополя Софія Фальц-Фейн заявила: « Нічого со мною не случится, я старая женщина и никому не сделала зла. Кто меня , старуху, тронет. Я людям делала только добро. Они не дадут меня в обиду. Оставь меня с Богом» [68]. Як розповідає донька прислуги Софії Богданівни, опираючись на спогади матері, розуміючи складне і небезпечне становище з 1909 року в маєтку Фальц-Фейнів завжди запасалися піском і водою, адже в той період почастишали випадки підпалу поміщицьких маєтків і садіб. Розуміючи складність ситуації, що склалася, мужня жінка навіть готова була розпустити прислугу, виплативши зароблені кошти і відпустивши людей по домівках, проте більша частина робітників все ж лишилися із своєю господинею. У 1919 році в ніч з 16 на 17 липня Софія Богданівна трагічно загинула від рук червоних партизанів [48]. Син Софії Богданівни, Володимир згадував про загибель матері: «Два красноармейца, имена которых известны, перед отступлением рвались в комнату моей матери, надеясь еще чем-нибудь поживиться. Моя мать закрыла дверь на ключ и обессиленная прислонилась к ней. Бандиты же в свою очередь стали стрелять в дверь и смертельно ранили мою мать пулей в живот. Женщина, которой было далеко за 80, в предсмертных муках опустилась на пол. В это время красные взломали дверь и нанесли моей матери еще несколько ударов штыками...» [24]. Поховали Софію Богданівну на місцевому кладовищі жителі села. На похороні було багато вдячних людей, які високо цінували здобутки господарства Софії Богданівни та її доброзичливе і турботливе ставлення до своїх робітників і прислуги, а також місцевого населення (додаток Д) [68].

Проте слід відзначити, що діяльність і значення діяльності Софії Богданівни не повною мірою розкриті в історичних дослідженнях про становлення Херсонщини. Ще багато невідомого лишається в цьому питанні. А в деяких джерелах радянської епохи образ Софії Богданівни подається як втілення деспотичної поміщиці, яка не відрізнялась особливими інтелектуальними показниками. Наприклад, Олесь Гончар у своєму романі

«Таврія» писав наступне: « Було взагалі безглуздо, що вища влада в Асканії належить отій розпутній, ні на що не здатній бабі, піднесеній кимось над тисячами людей, які все своє життя працюють на неї одну, віддаючи їй силу своїх рук, нерви, розум. Не потрібна вона а Асканії – в цьому сьогодні Валерик переконався остаточно. Що б змінилося тут, якби не стало раптом у маєтку Софії? Мозок Асканії – ось він тут. Хіба знає Софія, як добувається в маєтку вода, хіба має вона – уявлення про складну систему зрошення парків?» [32]. Але успішність господарства пані Фальц-Фейн, та кількість людей, які прагнули влаштуватись на службу до Софії, спогади очевидців, зокрема прислуги говорять зворотнє. Зокрема, донька прислуги Хохлачової Фекли Герасимівни, Євдокія Хмара, ознайомившись із романом «Олеся Гончара», писала у газету «Наддніпрянська правда»: «скільки пам'ятаю себе (а мені вже за 70), всій нашій родині дорогим було прізвище Фальц-Фейн. За фахом я бібліотекар. І раптом, як грім серед ясного неба! До нашої бібліотеки надходить книга «Таврія» Олеся Гончара (1958 рік) – про Софію Богданівну Фальц-Фейн, її дітей, синів. Жадібно, не прочитала – проковтнула романі ... розчарувалася. Мама завжди розповідала нам, своїм дітям, про Софію Богданівну найкраще, найтепліше, а в книзі виведений діаметрально протилежний образ, та ще який! А які засоби, які фарби! Відправила книгу мамі на Полтавщину. Пише вона мені: «Зраділа, розплакалася, коли отримала від тебе книгу «Таврія», а прочитавши, розплакалася ще більше, від образи і сорому. Адже я ще живий свідок. Звідки Гончар вигдав усе це у цій книжці? Напишу йому, тільки знайди його адресу. Вилаю, не посоромлюся. Хай пише правду, а не вигадки»». [48]

Показником значущості цієї жінки для місцевого населення відображається в народній пам'яті. Люди пам'ятають добрі справи Софії Фальц-Фейн і шанобливе ставлення до неї переходить із покоління в покоління. Як доказ тому варто згадати, як жителі Хорлів у 95-ту річницю її трагічної гибелі провели панахиду за невинно убієнною і провели пам'ятний захід біля пам'ятнику славетній землячці (додаток Е) [43].

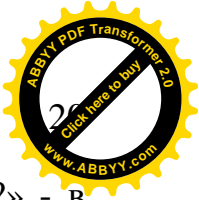
Велику увагу дослідженню родини Фальц-Фейнів приділяв херсонський краєзнавець, почесний громадянин міста Херсона, Август Ернестович Вірлич. Зокрема, досліджував він і життєвий шлях Софії Богданівни. Напротязі десятиліть Август Ернестович збирав унікальні документи, фотоматеріал, спогади очевидців. Вірлич висунув свою версію загибелі Софії Богданівни, яка в цілому має право на існування, проте з нею категорично не погоджується онук Софії, Едуард Олександрович Фальц-Фейн. Згідно досліджень Вірлича Софія Богданівна загинула в ніч із 16 на 17 червня, а не з 15 на 16, як це прийнято у офіційній версії смерті. В цілому трагедію загибелі Софії Фальц-Фейн почали значною мірою досліджувати вже після отримання Україною незалежності, коли барон Фальц-Фейн, онук Софії, зміг вільно прибути на територію нашої держави.

Август Ернестович писав Фальц-Фейну [5]:

«Уважаемый Эдуард Александрович! Во время первого моего посещения Хорлов в 1962 году довелось встретиться с группой старожил в возрасте 70 лет, которые прекрасно знали не только саму помещицу, но и многие факты из истории Хорлов. Некоторые старики до революции работали в имени Софьи Богдановны. Особенно подробно они рассказывали о погрузке зерна на баржи в Хорловском порту. Когда из амбара по шнекам это зерно подавалось в трюмы, оно насыпалось кучами конусообразной формы и не наполняло верхнюю часть трюмов.

Для рассыпания зерна по всему объему трюма нанимались рабочие из числа молодых и крепких парней, которые, надев на голову балахон из парусины с маленькими прорезями для глаз, залезали в трюм и разравнивали зерно по всей его площади. Пыльная, но денежная была эта работа: если обычно мужик получал в день по 25-30 копеек, то на этих работах плата составляла по 1- 1,5 рубля в день, что было немалой суммой в то время...

Так вот, в тех же Хорлах группа мужиков атаковала меня вопросами такого рода: «Ты там видишь Олесья Гончара?» - «Вижу, встречаюсь, когда он приезжает в Херсон». - «Передай ему, что он - сукин сын!» - ошарашили

меня своей неожиданной просьбой мужики. «Что же он такое сделал?» - в недоумении спросил я.

...В то время имели большой успех его романы «Таврия» и «Перекоп», в которых восстанавливались исторические процессы, в том числе и на Херсонщине. Пресса хвалила эти книги, на все лады обговаривались вопросы отношений «помещик-крестьяне», а когда в распоряжении исследователя нет фактов и статистических данных объективного характера, а есть роман на заданную тему, приказано верить роману и принимать его за историческую истину. «Мы ему не так все рассказывали, - говорили мне старики. - Нам теперь стыдно людям в глаза смотреть: насколько он не так все написал в своих книгах о Хорлах».

А как все было, старожилы мне и рассказали после того, как таким необычным способом уполномочили быть их аташе перед уважаемым в мире писателем. Кстати сказать, и мне, и другим исследователям довелось впоследствии ставить эти вопросы Олеся Гончару, на что тот отвечал: мол, как романист, как художник, он имеет право на вымысел, на свою точку зрения, на собственное право толкования исторических событий. Мы принимали к сведению позицию писателя, но оставляли за собой право не согласиться с ним. И вот почему. Если автор хочет истолковать так или иначе исторические события, думается, он тогда не вправе давать своим героям имена реально существовавших людей, приписывая им те или иные действия, которых на самом деле не было...

Официальная трактовка смерти СБ. Фальц-Фейн излагалась так, будто разъяренная толпа крестьян ворвалась во дворец, вытащила помещицу на площадь и разорвала ее на куски. Вот, мол, до чего довели людей эксплуататоры, вот, что такое революционный гнев праведного народа.

Но старожилы Хорлов рассказали мне следующее. Работал в имении помещицы до 1910 года некто Прокофий Иванович Таран. Трудился исправно, добросовестно, но, не смотря на то, что из всех здешних помещиков Фальц-Фейны платили больше всех и у них был самый короткий

рабочий день, П.И. Таран был одним из тех, кто стал заниматься подстрекательством к беспорядкам. Избегая, наказания, он вынужден был бежать в США, а по словам старожиллов, бежать ему помогли сами Фальц-Фейны, поскольку очень ценили этого труженика. Ведь Таран высказывал свое недовольство по поводу не того, как жилось и работалось у Фальц-Фейнов, а у других помещиков, нещадно эксплуатирующих крестьян.

Семь лет скитался в Штатах Таран, и когда узнал, что в России свершилась революция, приехал назад. В том же 1917 году Софья Фальц-Фейн назначила его своим управляющим имением в Хорлах.

Трудился Таран на новом поприще до весны 1919 года, когда в Крыму после изгнания австро-немецких интервентов военное руководство взял в руки генерал А. Деникин. В то время он командовал корпусом, будучи в звании генерал-лейтенанта. С целью мобилизации сил для будущего похода на Москву он разослал в пределы Северной Таврии своих вербовщиков.

Однако действия Деникина не всем пришлись по душе: в ряде населенных пунктов вспыхнули восстания. В том числе - в Чаплынке и Каланчаке. Были перебиты деникинские офицеры, присланные для мобилизации рядового состава, конфисковано оружие, сформированы партизанские части для самообороны. Таким отрядом в Каланчаке с включением в него хорловских крестьян и стал командовать П.И. Таран. Грамотный мужик, знавший, кроме родного языка, еще английский и немецкий, он прежде всего навел революционный порядок в отряде, каждого старался воспитать сознательным бойцом. Он не только рассказывал о США, тамошних порядках, где работал 7 лет, он проводил революционную пропаганду среди красноармейцев, разъяснял суть революционного процесса.

На вопросы - как быть с богатством помещиков? – Таран отвечал, что все это – народное добро, и расхищать, делить его нельзя. В порядке ознакомления с бытом помещиков Таран проводил экскурсии для бойцов во дворцы Фальц-Фейнов. Такие экскурсии им были проведены в Аскании,

Преображение, Хорлах. Но если в первых двух имениях все обошлось благополучно, то а Хорлах случилось непредвиденное. С. Б. Фальц-Фейн (а ей уже было 86 лет!) при виде такого большого количества вооруженных людей, многих из которых она знала как своих батраков, была напугана всем этим, но после того, как она увидела во главе Тарана, немного успокоилась. Однако стоило отряду, совершив экскурсию и увидев все имущество, в том числе – картины, ковры, гобелены, вазы и прочее, уйти, как перепуганная старушка заперлась в своем кабинете.

На свою беду два бойца из отряда задержались возле лошадей и повозок, а потому не смогли попасть на экскурсию. Забежав во дворец после ухода отряда, они бросились по комнатам дворца, рассматривая все наспех. Услышав новый шум, Софья Богдановна не решилась открыть дверь и узнать причину. Она решила подсмотреть в замочную скважину - что там происходит? Добежав до кабинета и рванув на себя дверь, красноармейцы не смогли ее открыть, а, подергав ручку, один из них – просто так, на всякий случай, достал наган и выстрелил в замочную скважину. Второй же из винтовки пальнул просто в дверь...

На выстрелы примчался во дворец сам Прокофий Таран. Увидев, что натворили его бойцы, он именем революции, как тогда было принято, приговорил обоих бойцов к смертной казни, и на виду у отряда, в тот же день, их расстрелял.

Судьба не была благосклонна и к самому Тарану. Командуя отрядом, а затем полком, он влился в Заднепровскую дивизию, которую формировал Дыбенко, а вскоре возглавил Федько. Поход Южной группы войск на север - нелегкая страница в истории гражданской войны. После этого П.И. Таран служил в рядах армии. На его петлицах появилось три шпалы полковника. Затем - арест в 1937 году, тюрьмы, лагеря, и в 1954 году (через 17 лет), наконец, свобода. Последние годы он прожил в Одессе со своей женой, которая дождалась его из тюрьмы. Он умер на пляже Одессы летним днем

1966 года рядом с женой, которая, будучи совсем слепой, долго не могла понять, где же так долго отсутствует ее муж...»

На що онук Софії Богданівни відповідав [5]::

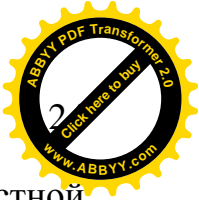
«Уважаемый Август Эрнестович!

Я хочу Вас сердечно поблагодарить, что вы лично приехали в Хорлы на открытие памятника моей бабушке (28 мая 1993 г.). Спасибо также за то, что впервые за долгие годы молчания при официальных лицах и жителях Хорлов вы заговорили о трагических событиях 1919 года. Третье спасибо за то, что вы передали текст вашей речи, которую я внимательно изучил и хотел бы внести некоторые исправления.

Во-первых, у бабушки никакого дворца в Хорлах не было. Был прекрасный дом с чудным садом. Впервые узнал от вас, что служащий Таран был замешан в этой трагедии. У меня в архивах есть имена тех людей, которые убили мою бабушку. Эти люди не были местными жителями, они состояли в революционных отрядах, которые воевали против белых войск. К сожалению, я не могу в данный момент сообщить Вам имена этих лиц, но в ближайшее время я разберусь в своих документах.

По поводу места убийства: когда революционеры арестовали мою бабушку в своем доме, то поместили ее в маленькой комнатке, в доме, где теперь управление порта Хорлы (напротив сада, где стоит теперь памятник). Бабушка жила несколько дней в этой комнатке вместе со своей верной прислугой, которая ее не покинула. В ночь с 16 на 17 июня 1919г. в дом ворвались двое большевиков. Бабушка находилась одна в комнате и, услышав шум, закрыла дверь на ключ. Тогда красноармейцы начали стрелять пулеметами через дверь.

Бедная бабушка от страха громко закричала. Но вскоре затихла. Когда солдаты ворвались в комнату, сломав дверь, они увидели лежащую на полу окровавленную бабушку, которая была еще жива. Солдаты нанесли множество ударов штыками, после чего она скончалась. Прилагаю удостоверение смерти бабушки и написанный по-немецки рассказ Марии

Костецки (одной из жительниц Хорлов), написанный для неизвестной госпожи Телешковой в августе 1919 года. О смерти Софьи Богдановны она повествует со слов своей матери, бывшей в день убийства в доме, где жила Софья Фальц-Фейн».

Костецька, на листи якої опирається онук Софії Богданівни, писала до Телешкової [5]::

«В день убийства, вечером, пришел начальник милиции и уведомил, дабы никто ночью дом не оставлял. Он, видимо, что-то знал. Софья Богдановна с ним разговаривала с глазу на глаз. О чем шла речь - мама не знает. Позже она узнала, что Софья Богдановна просила, словно что-то тоже предчувствуя, начальника милиции остаться на ночь, но тот ответил, что не может. Хозяйка и мама выпили, как и всегда, свой чай, немного побеседовали и разошлись спать в разные комнаты.

В это же время и был услышан стук, доносившийся со стороны квартиры директора. Еще через некоторое время уже кто-то начал стучать в дверь кухни. Горничной не было тогда в доме, а потому пошла отворять кухарка. Услышав за дверью голос директора, который просил ему открыть, кухарка сказала, что горничная забрала ключ с собою и потому она не может открыть дверь, а кроме того, сказала она, начальник милиции распорядился никого не впускать.

Тогда из-за двери раздались ругань, угрозы начать стрелять. Когда все это происходило, мама сказала Софье Богдановне: «Пришли солдаты» Софья Богдановна ушла в соседнюю спальню, где закрылась на ключ. Тогда кухарка открыла дверь на кухню - и трое солдат, директор со свечою в руке ввалились во внутрь. Один из солдат обнажил свою саблю и, занеся ее над маминой головой, так и простоял возле нее все время, пока происходила расправа. Двое других подошли к двери спальни, требуя ее открыть. Не дождавшись ответа, они произвели в дверь несколько выстрелов, а затем и взломали ее. Что происходило в спальне далее, мама не знает. Но когда

солдаты удалились оттуда и вместе с директором покинули дом мама, все поняв, бросилась позвать на помощь кухарку и милицию...

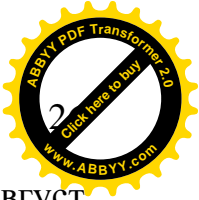
Софья Богдановна лежала у двери. Она, вероятно, собиралась закрыть своим телом дверной проем или, быть может, уже собиралась открыть дверь... Ей было нанесено множество сабельных ран, но она была еще жива, Повсюду, конечно, было много крови. Когда солдаты уходили, они ранили и директора значительно, и, вероятно, затем волочили его по земле, поскольку во дворе были найдены кровавые следы, а на ранах головы директора было много песка, Его бросили в саду, думая, что он мертв.

Позже моей матери рассказывали, что солдаты пришли сначала к директору, а взяв его с собой, пошли к Фальц-Фейнам. Кстати, в сегодняшней нашей местной газете появилась заметка: «Установлено, что учитель Шведов руководил убийством Софьи Богдановны и директора гимназии в Олешках». Жив ли сейчас директор, я не знаю. Когда мама уехала, он был еще жив.

Софью Богдановну долго не хоронили, дожидаясь судебного обследования. Труп начал разлагаться. Но затем все раны были сфотографированы и открытый гроб тоже, когда ее выносили из комнаты, - чтобы дети могли взглянуть на покойницу, Софью Богдановну здесь же, в Хорлах, и похоронили. Ее комната, где произошло убийство, осталась нетронутой. Мама еще две недели оставалась в Хорлах, Через день после убийства вернулись белые и стало спокойно...

Вероятно, большевики боялись возможного их наступления и спешили выполнить свое отвратительное дело. Говорят, у них был длинный список лиц, которых нужно было убить, но не осталось времени. Лишь Софья Богдановна пала их жертвой. То, что после нее осталось (а осталось, понятно, очень мало - почти все отобрали), было описано, опечатано, а список всего должен был находиться в конторе. В случае, если бы вернулся кто-то из ее детей, то смог бы все получить.

Эти две недели моя мама совсем не могла уснуть...»

На лист Фальц-Фейна, виходячи із матеріалів, які зібрав Август Ернестович, останній відповів так [5]:

«Должен Вам сообщить, что не все сведения, которые есть в вашем распоряжении, могут быть приняты за факты.

Ознакомившись с рассказом Марии Костецкой, я пришел к выводу, что он не может претендовать на абсолютную истину по ряду следующих причин:

1. Ее письмо написано в очень тяжелом 1919 году, когда на Херсонщине дислоцировались войска генерала Деникина и политические факторы доминировали над историческими;

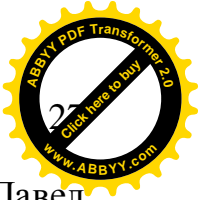
2. Нельзя представить даже, дабы в том помещении - в нынешней конторе порта Хорлы - можно было производить огонь из пулеметов, настолько оно маленькое. Более того – представить, что после пулеметного огня по двери за ней еще кто-то, остался бы жив. Да и осталась ли бы целую дверь?

3. Я не допускаю, что пулеметчики носили еще и штыки, которые, как правило, крепились к винтовкам;

4. В 1962 году старожилы Хорлов сообщили мне о том, что Софья Богдановна была убита тупым выстрелом в замочную скважину, а кто-то еще выстрелил и в дверное полотно.

Скорее, свет, пролил бы на этот факт – гибель вашей бабушки, протокол медицинского осмотра тела, который провел врач Кильчик и который он передал затем какому-то Оленину – делопроизводителю начальника хорловской милиции. Но где теперь искать этот протокол? В Херсоне он не найден, как и не разыскан в Симферополе: Хорлы ведь относились к Таврической губернии, и все архивы уходили туда.

Тем не менее, в 1959 году военным комиссариатом 8 Каланчаке руководил мой хороший знакомый Никон Жуков. Он неоднократно бывал в Хорлах. ему показывали как помещение, где разыгралась трагедия, так и пулевое отверстие в двери. Кроме этого, этой же версии гибели Софьи

Богдановны придерживается и известный симферопольский краевед Павел Шульц, который еще раньше побывал в Хорлах и выслушивал рассказы о происшедшем непосредственных свидетелей.

Поверьте, что в те годы восстать против таких писателей, как Олесь Гончар, который был членом ЦК Компартии Украины, было делом непростым. И тем не менее, опять же, жители Хорлов не боялись говорить правду представителям Херсона и Киева. Для этого надо было иметь мужество.

Более того, будь это сказано к чести тогдашней советской власти, именно наличие власти как таковой позволило произвести медицинский осмотр трупа убитой, составить соответствующий протокол, о чем не могло быть и речи при самосудных действиях местных жителей, разбое погромщиков или убийц. Кроме этого, врач Кыльчик осматривал труп Софьи Богдановны уже на следующий день, 17 июля 1919 года, после ее убийства, а не «когда труп уже начал разлагаться».

Что же относительно дворца в Хорлах, то я употребил это слово потому, что до сих пор тот самый дом Фальц-Фейнов жители называют дворцом – по количеству комнат в нем и солидности постройки прежде всего».

Ще багато таємниць лишається навколо персони Софії Богданівни і не одне покоління учених краєзнавців, істориків будуть вивчати життя і загибель цієї видатної жінки.

Діти Софії Богданівни теж пішли шляхом своєї матері, шляхом успіху та значних надбань в господарстві, меценатстві та активному розвитку територій, що їм належали.

Фрідріх Фальц-Фейн став засовником славетного не лише на уся Україну, а й відомого у світі заповідника «Асканія Нова». Олександр Фальц-Фейн і Лідія Фальц-Фейн поріднилися із сім'ями видатних письменників Достоевського і Набокова. Трагічно склалася доля сина Густава, який збожеволів через нерозділене кохання. Незаконно народженого сина

Фрідріха Едуарда-Теодора, який народився в Асканії-Новій в 1912 році, всиновив молодший брат Фрідріха Вольдемар. З родини Олександра Фальц-Фейна з'явилися на світ дві доньки і два сини від двох шлюбів з Анною Загуловською і Вірою Єпанчиною. Саме ці онуки Фрідріха і Олександра і продовжили рід сім'ї Фальц-Фейнів [61].

Зупинимось більш докладно на особистості Фрідріха Фальц-Фейна (додаток Є [67]). Свою діяльність у господарстві розпочав у віці 17 років, коли за добре здані екзамени в гімназії отримав від батька у вигляді нагороди 8 десятин землі. На тому клаптику землі було створено перший вольєр, де Фрідріх тримав декілька видів степових ссавців. З юних літ Фрідріх Едуардович цікавився живою природою, вивчав і спостерігав різні види диких рослин і тварин, зокрема й степової зони, де розташовувались маєтки Фальц-Фейнів. Тому не дивно, що в 1882 році вступає на навчання до Дерптського університету. Навчаючись в університеті, Фрідріх об'їжджає найбільші і найвидатніші на той час ботанічні сади та зоопарки світу. Вивчивши передовий досвід світових природоохоронців, у 1889 році після закінчення університету створює першу частину майбутнього заповідника в урочищі Кролі. А в 1898 році відводить на створення заповідних територій ділянки землі площею 500 і 120 десятин, де створює зоопарк і ботанічний сад, а згодом заповідний заказник (природничий музей) [9].

По смерті батька Фрідріх Едуардович отримав спадщину у вигляді Доренбурга, а молодшому братові дісталась Асканія. Проте брати помінялися спадщиною, оскільки Асканія була для Фрідріха своїм маленьким раєм, дітищем, яке він любив і усіляко плекав. Як тільки він став господарем, змінив управляючого і почав втілювати свої природоохоронні цілі в життя [67]. Генія не люблять сучасники, забувають наступні покоління і згадують лише нащадки.

У 1889 році Фрідріх Едуардович відвідав Всесвітню виставку в Парижі, де познайомився з відомим зоологом Сент-Хіліром. «У Вас, — сказав йому

учений, — щасливо поєднуються любов до природи, знання, енергія і наявність необхідних коштів для виконання Ваших планів» [13].

Не полишав Фрідріх й сімейної справи – вівчарства, яке приносить йому значні кошти. Майже усі свої зароблені статки він витрачає на створення заповідника. В той же час вкладає левову частку фінансів для розбудови асканійського краю: проводить в Асканію водопровід, телеграф, телефон, електрику, будує пошту і лікарню, створює велику бібліотеку. Напочатку 1900-х в Асканії-Новій вже утримувалось 58 видів ссавців, 344 види птахів, разом – майже 2000 особин різних тварин. Значна частина тварин була завезена з інших континентів. [67].

«Найбільш невідкладним, — писав в 1914 році відомий піонер охорони природи Росії академік І.П. Бородин, — здається мені утворення степових заповідних ділянок. Степові питання — це наші, виключно російські питання, тим часом саме степ, незайманий степ, ми ризикуємо втратити швидше за все... З приватних осіб з особливою пошаною і подякою слід зазначити діяльність Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна. Його маєток Асканія-Нова... користується європейською популярністю завдяки оригінальному зоологічному саду... Але в даному випадку важливіша та обставина, що в тому ж маєтку Асканія-Нова Ф.Э. Фальц-Фейн влаштував (у 1898 році) дві захисні ділянки незайманого степу, один в 500, інший в 100 десятин, а більше того, в іншому своєму маєтку Елізаветфельді, що знаходиться в сусідньому Мелітопольському повіті, ще дві невеликі ділянки (10 і 15 десятин). Ці степові ділянки вивчали і описали Н.І. Прохоров і І. Пачоський» [Бородин И.П. Охрана памятников природы, СПб., 1914, 32 с.].

А ось свідоцтво ще одного авторитету, відомого ученого-географа і природоохоронця, академіка Д.Н. Анучина: «Значним діячем в сенсі охорони природи є у нас крупний землевласник Таврійської губернії Фр. Ед. Фальц-Фейн» [44].

Завадовський згадував: «Мене безмежно вражала справа його рук, кожне дерево, кожен гай або ставок були їм продумані і вражають цілісністю

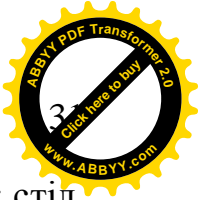
призначення. Ця людина не любила писати, і та маленька частина, що значиться в літературі під його ім'ям, часто написано лише по його вказівці. Його талант пішов у справу, в організацію, у створення крупного твору абсолютно особливого роду... З надзвичайною енергією він розгортав справу свого життя, віддаючи йому свій талант, свою рідкісної сили волю і кошти» [67].

У природоохороні Фальц-Фейн передбачав навіть дрібниці. За його наказом при будівництві нових кам'яних будинків в стінах залишали ніші для шпаків, що кублилися там, під час сінокосу попереду косарів йшли дівчата і відлякували зайчат і перепелиць, що затаїлися. Усіма силами підтримував Фрідріх Едуардович й інші природоохоронні установи, зоосади. Ризькому він подарував немало рідкісних звірів і птахів, за що був вибраний почесним членом суспільства «Ризький зоосад».

Професор І.К. Пачоський писав: «Найбільш цінною визначною пам'яткою заповідника Асканія-Нова безперечно є незайманий степ. Все інше, взагалі подібно справам рук людини, при наявності коштів і бажання, може бути не тільки відновлено, у випадку, якщо воно буде зруйновано, але навіть і розвинено, і розширено до небувалих розмірів. Навпаки, степ, як явище природне, може бути тільки збережений» [35].

Так само високо оцінив почин засновника Асканії-Нова професор ботаніки Харківського університету В.І. Талієв: «...Але в історії питання охорони природи не тільки в Росії, але і взагалі особлива заслуга належить крупному освіченому землевласникові Ф.Э. Фальц-Фейну» [44].

Професор-зоолог М.Ф. Іванов, який пізніше паплюжитиме чесне ім'я Фальц-Фейнів, писав у своїх працях: «Великий любитель природи, тонкий знавець і поціновувач її, Ф.Е. Фальц-Фейн забажав мати у себе зразок первісного степу, тобто такого, який він був до заселення його людиною з її домашніми тваринами. Я не можу не сказати хоч би декілька слів про цей охоронний степ... Степ взагалі, а охоронний особливо, весною казково красивий, як тільки пригріє весняне сонце, він швидко покривається

яскравою зеленню. Степ в цьому районі Таврійської губернії рівний, як стіл, без найменшого пагорбка, узгір'я. Цей нескінченний зелений килим швидко покривається квітами. Спочатку великими групами з'являються різних кольорів і відтінків степові іриси, наповнюючи повітря ніжним ароматом, через декілька днів весь степ густо покривається степовими тюльпанами, переважно червоного і жовтого кольору. Це один з найгарніших моментів в житті степу. Ще не встигають відійти тюльпани, як з'являються красиві грона валеріани, а потім швидко зникають, оскільки до цього часу розростається і заглушає все інше ковила, яка в середині травня викидає свою срібну пухнасту мітелку, і тоді степ перетворюється на сріблясто-біле море, що постійно хвилюється. До осені ковила досягає в благополучний рік до двох аршин зростання, причому буває густою, як щітка. Взимку тут знаходять собі притулок тисячі зайців» [23].

Фрідріх Едуардович подружився з відомим мандрівником генералом П.К. Козловим. При його допомозі Фальц-Фейн, після декількох невдалих спроб, нарешті в 1899 році здобуває в Монголії коней Пржевальського. Жеребця дарує цар, і незабаром в Асканії (вперше в світі) дикі коні дають приплід. На початку ХХ століття у вольєрах Асканії-Нова міститься 58 видів ссавців, 344 види птахів, більше ніж 1800 різних тварин. У квітні 1902 року в зоопарк з Біловіжжя привозять зубрів. Від них Фальц-Фейн з помічниками добивається приплоду. З 1902 року аськанійські степи систематично стали вивчатися І.К. Пачоським і іншими значними вченими.

Крупною науковою установою стає і зоопарк. В ньому працюють більше 100 чоловік, з них 10 кваліфікованих екскурсиводів.

Далеко за межами Росії розійшлася слава про «райський сад». З 1912 по 1917 роки його відвідало 12850 чоловік. Бували професора І.К. Пачоський, Г.К. Висоцький, М.М. Завадовський, Н.Н. Клепінін, М.Ф. Іванов, І.І. Іванов, А.А. Браунер, німецький вчений Лейдекер, мандрівник П.К. Козлов. У 1913 році у Фальц-Фейна гостював відомий німецький пропагандист охорони природи Р. Конвенц. «Райським садом» назвав Асканію професор Хеч.

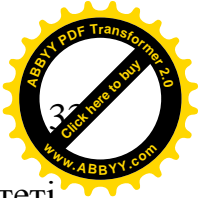
У 1901 році Микола II, відвідавши Всеросійський торговий ярмарок і познайомившись з асканійськими експонатами, твердо вирішив погостювати у Фрідріха Едуардовича, чим вперше порушив палацовий етикет, що забороняє імператорові зупинятися у приватних осіб в їх власному будинку.

21 квітня 1914 року в Асканію прибув полковник Спіридович, начальник секретної служби. А через два дні на трьох автомашинах з Криму приїхав Микола II. Господар довго водив царя по своїх володіннях, розповідаючи, як вирішує проблему розведення в неволі зникаючих тварин. Імператор всім цікавився, задавав масу питань. У зоопарку на Миколу напав півень. Розсерджений Фальц-Фейн обіцяв посадити його в клітку. «Не треба, – посміхнувся государ, – це мій єдиний ворог, який нападає у відкрити».

Відїжджаючи, самодержець обіцяв дати господареві Асканії нагороду за його працю — звання «спадкового дворянина». І обіцянку виконав. Єдиний випадок, коли за охорону природи отримали дворянське звання. Пізніше цар ще раз хотів відвідати Асканію, узявши сина, та почалася війна. Згодом Микола II захоплено писав своїй матері про Асканію: «Там живуть різні олені, кози, антилопи, гну, кенгуру і страуси круглий рік просто неба на відкритому повітрі і теж разом. Дивовижне враження, точно картина з Біблії, неначе звірі вийшли з Ноева ковчега» [46].

Фрідріх Едуардович — активний член Постійної природоохоронної комісії при Імператорському Російському Географічному товаристві. У травні 1913 року підтримав її внеском в тисячу рублів.

З початком першої світової війни в Росії видали низку «антинімецьких указів»: вся німецька власність ліквідувалася, німцям заборонялося говорити на рідній мові, збори більш ніж двох німців оголошувалися поза законом, коней конфіскували, свиней — реєстрували, поштових голубів за наказом місцевого генерал-губернатора Ебелова — переписували і забороняли випускати. Відчув зайву увагу влади і господар Асканії. У паперах професора А.А. Браунера мною було знайдено цікавий лист:

«В товариство природодослідників при Новоросійському університеті.

В останніх числах липня цього року одним з селян Дніпровського повіту на полюванні в степу поблизу маєтку Фальц-Фейна «Асканія-Нова» був убитий кібець, на нозі якого виявлено алюмінієве кільце з написом, яке доставлено потім мені.

Покірно прошу не відмовити в розпорядженні повідомити мене по можливості в найближчий час, які є у Вас з цього питання відомості з метою освітлення цієї обставини, що викликала розмови про якісь підозрілі затії ворожої нам Німеччини.

В.о. помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління в Дніпровському повіті Таврійської губ. Полковник (Підпис нерозбірливий).

25 жовт. 1914 р. №1770, м. Херсон».

На початку 1900-х починають процвітати революційні рухи і у грудні 1905 року селяни руйнують власність Фальц-Фейнів в Хорлах, Преображенці, Максимовці, Дофіно, Дарівці. Щоб зберегти заповідні території від руйнації херсонський губернатор надсилає війська. Вбачаючи небезпеку для власного життя та життя родини, на початку 1917-го Фрідріх Едуардович залишає Асканію і переїжджає до Москви. [Ганкевич В. Ю., Задерейчук А. А. Фальц-Фейн Фрідріх-Якоб Едуардович // Енциклопедія історії України. Т. 10 (Т-Я): Наукова думка, 2013. — С. 264–265].

В Москві займається природоохоронною, організовує Московське товариство охорони природи. Пише до Харкова професорові В.І. Талієву: «Відносно охорони степу необхідно висловитися з приводу нижченаведеного: 1) моя захисна ділянка цілинного степу в 500 десятин є об'єктом великої наукової цінності; 2) решта цілинного степу, розташованого навколо цієї ділянки, як сінокісна і випасна, є необхідним оздобленням і доповненням для ділянки захисного, захищаючи цей останній від засмічення і видозміни флори» [3].

В Москві Фрідріха арештовують більшовики за підозрою в шпигунстві на користь Німеччини. Це причиняє значну шкоду здоров'ю – Фрідріхові паралізує ліву частину тіла. Напротязі кількох місяців він перебував в ув'язненні в Бутирській в'язниці. Проте під тиском світових учених-біологів його звільняють. Аби зберегти себе від утисків з боку більшовиків і задля своєї безпеки і своєї родини Фрідріх переїжджає до Німеччини [67].

В листах до друзів Фрідріх Фальц-Фейн писав: «Как трудно жить в городе, тут даже не видно, как заходит солнце». Недовго жив і працював Фрідріх в Берліні, займаючись роботою в природоохоронній галузі разом з комісією професора Конвенца. Але невдовзі здоров'я натураліста підкосило, дали знати про себе проблеми із серцем і його помістили на лікування в Бад-Кісінген, де 2 серпня він і помер у 1920 році. На старому берлінському кладовищі «Дванадцяти Апостолів» поховано Фрідріха Фальц-Фейна на надгробному камені його зображено двох степових орлів і висічено напис: «Тут спочиває знаменитий творець Асканії-Нової (додаток Ж) [67].

Ще при Фальц-Фейні, вчені-природники не раз піднімали у пресі питання про націоналізацію заповідника-зоопарку. Друг Фрідріха Едуардовича — Петро Кузьмич Козлов писав в 1915 році: «...У завершенні дозволю собі висловити щире побажання, щоб Асканійський зоопарк — гордість Росії, швидше перейшов в національну власність і являвся б, таким чином, живим відгуком на сучасне питання «про охорону пам'ятників природи». Тільки при широкому сприянні уряду, при швидкому виданні відповідного закону, питання про охорону пам'ятників природи стане на твердий ґрунт» [27].

2 грудня 1905 року пристав Дніпровського повіту повідомив таврійського губернатора:

«Вчора, 1 грудня увечері, розгромлена економія «Дофіно» з цукерковою фабрикою, а сьогодні вранці остаточно спалена. Громили і грабували селяни, жінки і діти сіл Калапчака, Чалбас і Миколаївка, куди відвезли нагробоване. Грабіжників було бричок сорок, з них деякі були

озброєні вогнепальною зброєю. Сьогодні удень розграбована економія «Максимовка» С.Б. Фальц-Фейн... У Хорлах поки тихо, теж влаштована самооборона, зроблені барикади» [39].

Стурбований долею «райського саду», Фрідріх Едуардович терміново пише таврійському губернаторові: «Зважаючи на жахи, що відбуваються в західній частині нашого повіту, звертаюсь до Вас з покірним проханням, заради порятунку від розгрому хоч би декілька садиб нашого повіту, призначити на постій до мене в Асканію-Нова і до брата Володимира хоч би двадцять чоловік козаків або кримчаків за наш рахунок і повне утримання. Ці, хоч і нікчемні, сили спільно із службовцями, я упевнений, мали б змогу відстояти поки що не розгромлені економії... Скажу тільки, що пожежа ця швидко розгорається, рухаючись із заходу на схід... Тому переконливо прошу Вас, Ваше превосходительство, виконати моє прохання, інакше все загине...» [39]. Губернатор направив солдатів, і вони врятували «земний рай».

Не можна оминати увагою такого славетного нащадка роду Фальц-Фейнів як Едуард Олександрович Фальц-Фейн (додаток 3) [55].

Едуард Фальц-Фейн – один із найславетніших потомків роду Фальц-Фейнів. Едуарда Олександровича заслужено називають спортсменом, талановитим журналістом, успішним підприємцем, безкорисним колекціонером і меценатом. Це унікальна і багатогранна особистість. Едуард є володарем міжнародної премії «Кришталевий глобус» за успіхи у бізнесі. Нагороджений Орденом Дружби народів за співучасть у поверненні художніх шедеврів, втрачених Росією у воєнні роки [19].

Народився майбутній барон у 1912 році 14 вересня в селі Гаврилівка Херсонської області, якраз напередодні Жовтневої революції, коли життя усього роду Фальц-Фейнів перевернулося і пішло геть іншим руслом, коли усі Фальц-Фейни, окрім Софії Богданівни, яка свято вірила, що за її доброту ніхто її не чіпатиме, виїхали за кордон, аби врятувати свої життя. У 1917 році малий Едуард гостював у діда по лінії матері генерала інфантерії Миколи Єпанчина і фактично став свідком державного перевороту. В цей час сім'я

Едуарда виїжджає до Німеччини, тому про українське дитинство він пам'ятає досить примарно. Батько його невдовзі після еміграції помер, тому виховував малого дід, який прищеплював Едуардові любов до російської культури [19].

У молоді роки, здобувши агрономічний фах квітникаря, Едуард Олександрович водночас серйозно займався велоспортом. У 1933 р. Навіть виборов першість у чемпіонаті Франції. В подальшому освоїв професію репортера, що також сприяло швидкому налагодженню контактів з людьми різних професій, політичних поглядів та віросповідань.

Власне, такий широкий спектр особистих уподобань сформував у нього ще у 30-ті роки ХХ ст. риси сучасного європейця. Це дало йому можливість легше переносити життєві негаразди, якими були наповнені тридцяті та сорокові роки.

У 50-ті роки Е.О. Фальц-Фейн всерйоз зайнявся туристичним бізнесом, переїхав до Князівства Ліхтенштейн, де на початку 60-х по сусідству з княжим замком побудував віллу і назвав її «Асканія-Нова». Його пристрасним захопленням були автомобілі. Він стежив за новинками й регулярно оновлював парк своїх стрімких «залізних коней». Куди б не закидала Едуарда Олександровича доля, він ні на мить не забував свого походження з Херсонщини. Його особливе ставлення до батьківщини інколи викликало нерозуміння з боку емігрантів, які покинули Україну за часів громадянської війни, втратили свою власність і негативно ставились до всього, що відбувалося в тодішньому Радянському Союзі. З роками ностальгія за Батьківщиною ставала все сильнішою, і Едуард Олександрович почав замислюватися, шукати шляхи її відвідування. Бажанню повернутися сприяло поступове проникнення на захід інформації про те, що одна з маєтностей Фальц-Фейнів – Асканія-Нова – стала об'єктом державної уваги і розбудовується в дусі задумів його знаменитого дядька Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна. Адже вже у 1919 році Асканію-Нова було спочатку оголошено Першим державним народним парком «Чаплі», а в 1921 р.— перейменовано на Перший державний степовий заповідник. Змінена

назва не прижилася, і навіть на обкладинках наукових видань цієї установи в дужках продовжували писати «Асканія-Нова» [46].

Незважаючи на територіальні зміни та структурні реорганізації, що відбувалися в Асканії-Нова у 30-ті, 60-ті та 90-ті роки минулого століття, три складові частини заповідного комплексу – заповідний степ, дендрологічний і зоологічний парки – набули подальшого розвитку. Якщо за часів фундатора Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна у 1898 р. було заповідано 600 га степу, то на середину 60-х років його площа вже становила 11054 га і була найбільшою в Європі заповідною степовою ділянкою. Дендрологічний парк, закладений у 1887 р. на площі 28 га, на початку 70-х років ХХ ст. становив понад 160 га, а зоопарк з напіввільним утриманням тварин із 100 га розрісся до 23 кв. км. Всесвітньо відомий німецький дослідник дикої природи Бернхард Гржимек, відвідавши у 60-х роках Асканію-Нова, широко розрекламував цей «ноїв ковчег» у західній пресі. В уяві барона Фальц-Фейна (цей титул Едуард Олександрович отримав від князя Ліхтенштейнського) спливали спогади дитинства: поїздки на конях, верхи на ручному олені, прогулянки серед дрохв, павичів та фазанів. Дорогу на батьківщину відкрила йому участь в олімпійському русі (Едуард Олександрович був головою Олімпійського комітету Князівства Ліхтенштейн) і сприяння у здобутті Радянським Союзом права на проведення Олімпіади-80 у Москві. Допомогли також особисте знайомство і дружні стосунки з метром української науки Борисом Євгеновичем Патеном. Взагалі Едуард Олександрович, з притаманною йому надзвичайною енергійністю, легко долав владні перепони, домагаючись зустрічей з керівниками відомств різних країн, монархами, прем'єр-міністрами, президентами. Нерідко вони самі шукали спілкування з ним [55].

Едуард Олександрович – одна з особистостей, що поєднує покоління двох тисячоліть, айого життєвій мудрості, такту, вмінню вести переговори можуть позаздрити найкращі дипломати. Недарма на віллі «Асканія-Нова» у

Вадучі, як колись у Фрідріха Фальц-Фейна в херсонській Асканії-Нова, завжди можна зустріти відомих людей [52].

Наділений від природи тонким гумором і красномовністю, Едуард Олександрович може годинами розповідати про знатні роди, які свого часу були змушені залишити Батьківщину, ким вони стали в поколіннях еміграції, а також відверто згадувати про перипетії власного життя. Географія його стосунків — мешканці всіх континентів, за винятком хіба що Антарктиди.

Із розпадом Радянського Союзу Едуард Олександрович однаково толерантно ставиться до процесів, що відбуваються як в Україні, так і в Росії, і намагається хоча б чимось допомогти у розвитку демократичних механізмів. Він щиро переймається перебігом подій на території України. Його напрям громадської діяльності — розвиток спортивних, культурних і туристичних зв'язків між народами, а також збереження природи [53].

Едуард Олександрович зазвичай з гордістю демонструє родовий герб, в основі якого – голова коня Пржевальського. Саме завдяки організованій у 1899 р. його дядьком експедиції до Джунгарської Гобі в Асканію-Нову було доставлено перших у Європі коней Пржевальського. Їхня поява тут стала поштовхом до організації зоопарками Європи та Америки наступних експедицій, що в подальшому відіграло ключову роль у збереженні виду. Через 100 років можна беззаперечно стверджувати, що вкладені Фрідріхом Едуардовичем Фальц-Фейном інвестиції у проект збереження коня Пржевальського наприкінці XIX ст. реалізувались поверненням цього виду назад, у природу Монголії, після повного його зникнення. Дізнавшись, що в Радянському Союзі готується проект з репатріації виду до Монголії, Едуард Олександрович жваво зацікавився його втіленням. У 1990 р. він відвідав черговий конгрес зі збереження коня Пржевальського в Берліні, де познайомився з провідними науковцями та ентузіастами, що брали участь у міжнародних проектах. Згодом Е.О. Фальц-Фейн прибув до Асканії-Нова. Весна 1990 року вразила його квітучими килимами степових трав, гомінливими зграями птахів та стадами копитних тварин, що вільно паслися

серед неосяжних просторів. Одночасно прибула делегація із зоопарку Сан-Дієго, науковці якого разом з асканійськими вченими завершували розшифрування геному коня Пржевальського. Родовід асканійських коней Пржевальського є ключем для вирішення питання про походження тварин цього виду, які утримувалися у зоопарках світу. Тож Едуард Олександрович ще більше зацікавився підготовкою експедицій різними зоопарками [28].

Найбільш вдалим виявився радянсько-голландсько-монгольський проект, де головну роль мав відіграти саме Радянський Союз: вбезкоштовно передати 8 коней Монголії та доправити цих тварин від Асканії-Нова до Улан-Батора. Після розпаду СРСР Росія, як правонаступниця країни в міжнародних питаннях, припинила підтримку проекту і Україна залишилася сам на сам з проблемою повернення виду в дику природу. Скориставшись конкуренцією двох проектів – українсько-голландського та українсько-німецького, — вдалося домовитися з Фондом коня Пржевальського Нідерландів про фінансування цієї програми західними країнами [53].

Експедиції розпочалися 5 червня 1992 р. У Всесвітній день охорони навколишнього природного середовища, а вже 7 червня коней Пржевальського було випущено у спеціально підготовлені вольєри в резерватах Хустайн-Нуру за 100 км від Улан-Батора та в резерваті Тахі-Таль за 1000 км від столиці, біля кордону з Китаєм.

Через два тижні в Асканію-Нова завітав Е.О. Фальц-Фейн. Милуючись табунем коней Пржевальського і слухаючи розповідь про вдалі експедиції з перевезення коней до Монголії, він раптом запитав, що мають з цієї експедиції голландці Інга та Ян Боумани та німець Христіан Штауфер Освальд, які витратили тисячі доларів на фрахтування літаків та спорудження вольєрів у Монголії. Почувши, що вони продовжують справу Фрідріха Фальц-Фейна, який заклав зоопарк і дендропарк, заповідав в Асканії-Нова степ і ім'я якого тепер навіки записане в історію, Едуард Олександрович глибоко замислився, а потім заявив, що адміністрація заповідника завтра має

назвати валютний рахунок установи. «Я хочу Вам допомогти! Мені весь час кажуть: чому Ви їдете до них, вони ж у Вас все забрали. А я не такий. Я перегорнув цю сторінку історії». Відтоді він двічі підтримував реконструкцію садиби засновника заповідника під музей природи Таврії, екологічний фонд «Відроджений степ», профінансував переклад і видання книги В. Фальц-Фейна «Асканія-Нова», передав заповіднику фотодокументи, репродукції картин, а також власний архів до Херсонського державного архіву. На його кошти замовлено і встановлено в Асканії-Нова пам'ятник засновнику заповідника Фрідріху Фальц-Фейну. До 2000 р. він щороку приїздив до України та Асканії-Нова, зустрічаючись з населенням, встановлюючи пам'ятні дошки в усіх колишніх маєтках Фальц-Фейнів та близьких родичів. Його радо вітали як пересічні громадяни, так і представники органів місцевого самоврядування. Двері, в які так довго стукав патріарх роду Фальц-Фейнів, нарешті відчинилися [46].

Щоразу, приїжджаючи до України, Е.О. Фальц-Фейн домагався зустрічей з Президентами країни — Л.Д. Кучмою та В.А. Ющенком, а також іншими високопосадовцями. У Національній академії наук України та Національній академії аграрних наук України він завжди був не лише бажаним гостем, а й радником з міжнародних питань. Маючи величезне коло знайомих і відповідне міжнародне визнання, він виступає як посередник у складних питаннях міжнародного співробітництва, що виникають у процесі розбудови незалежної держави [8].

Необхідність набуття Україною незалежності Едуард Олександрович підкреслював особливо. Як приклад наводив такі маленькі держави, як Ліхтенштейн, Люксембург чи Бельгію. Чому ж одна з найбільших у Європі націй ніяк не може досягти поступу в європейському спрямуванні розвитку? З по-вагою ставлячись до Російської Федерації, до якої в Едуарда Олександровича не менше симпатій, ніж до України, оскільки його мати походила з роду відомих російських військових Єпанчиних, а дідусь був начальником Пажеського корпусу в Санкт-Петербурзі, в питаннях

державотворення в Україні він завжди акцентував увагу на необхідності розбудови самостійної держави [8].

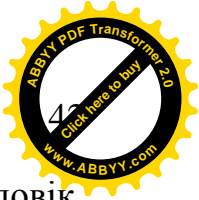
За значний внесок у налагодження зв'язків нашої держави з діловими колами Західної Європи, а також активне сприяння і фінансову підтримку у відновленні історичної спадщини біосферного заповідника «Ас ка нія-Нова» Едуард Олександрович Фальц-Фейн нагороджений орденами «За заслуги» I, II і III ступенів та орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня [8].

Не менш значущою є його особиста заслуга в тому, що 2 квітня 1994 р. за клопотанням вченої ради біосферного заповідника і рішенням Кабінету Міністрів України до назви установи, що вже на той час мала статус природоохоронної науково-дослідної міжнародного значення, було додано «імені Ф.Е. Фальц-Фейна». Едуард Олександрович таки домогся того, щоб прізвище його роду було не лише повністю реабілітоване в очах сучасного покоління, а й підняте до міжнародного рівня [8].

Велика заслуга барона Едуарда в тому, що він попри усі життєві негаразди, що спіткали його родину під час революційних подій, зберіз теплі почуття до своєї Батьківщини і усіляко допомагає їй у якості мецената-благодійника.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що родина Фальц-Фейнів, починаючи з перших Фейнів, що прибули на територію Російської імперії наполегливо працювали і відбудовували свою «імперію» фактично з нуля. Не розраховуючи на державні пільги, Фейни, не знайшовши себе у державній службі, почали займатись сільським господарством. Територія, на якій поселились Фейни була придатною для аграрного господарства, тому їхні справи йшли досить добре. Важливу роль для становлення сімейного господарства мали й власні якості Іоганна Фейна та членів його родини: працьовитість, висока освіченість і відповідальність.

Варто зазначити, що прізвище Фейн мало не втратило свого існування, адже син першого Фейна мав лише одну доньку, яка не могла передати прізвище нащадкам. Проте за значні заслуги перед державою цар дозволив

онуці Іоганна Фейна узяти подвійне прізвище, яке, до речі, узяв і її чоловік. Таким чином у світ з'явилися перші Фальц-Фейни.

У своїх господарствах Фейни використовували новаторські методи, щедро платили робітникам, тому їхні господарства процвітали. Окрім господарської діяльності Фейни займалися благодійністю та опікувалися різними аспектами соціального життя суспільства, приймали участь у політичному житті, займалися природоохоронною діяльністю, сприяли розвитку науки. За свою активну діяльність члени родини Фальц-Фейнів були відзначені численними нагородами і орденами, їм було надано звання почесних громадян. А починаючи з Олександра Івановича Фальц-Фейна отримали спадкове дворянство разом із усіма низхідними нащадками. Але даних про титузоване дворянство на сьогоднішній день немає, тому вживання титулів «барон» і «баронеса» поряд із прізвищем Фальц-Фейнів є помилковим. Виключенням є онук Софії Богданівни, відомий меценат, Едуард Фальц-Фейн, який отримав підданство Ліхтенштейна і титул барона.

2.2. Фальц-Фейни в Таврії (або Діяльність представників сім'ї Фальц-Фейнів в Херсонській губернії)

Найбільшим досягненням родини Фальц-Фейнів є розвиток сільського господарства на півдні України, власне й на території Херсонської губернії. Найвизначніших успіхів вони досягли у таких галузях сільського господарства, як вівчарство, конярство, скотарство, верб людство, землеробство, садівництво, виноградарство тощо. Хоча слід зазначити, що найпершим Фальц-Фейни займалися вівчарством, саме вівчарство і зароблені на ньому гроші дали економічний старт родині для розширення господарства і розвитку інших галузей господарства. Фальц-Фейни, починаючи із перших представників роду на теренах колишньої царської Росії, завжди розводили економічно вигідні породи овець: тонко вовняні довгохвості – тонко вовняні довгохвості – англійська та мерини: електораль-негретті, камволь та

рамбульє; грубо вовняні м'ясо-вовняні – (цигейська), курдючна (чунтукська) та жирнохвоста (валаська). На основі цих порід вже за часів заповідника «Асканія-Нова» було виведено асканійську тонкорунну породу [1].

Наступним кроком став розвиток конярства у родинних господарствах. Вони вирощували чистокровних та напівкровних англійських, англо-арабських порід, рисаків, напіврисаків, коней змішаного типу [1].

Успішне землеробство, успішність якого значною мірою залежала від використання нових засобів обробітку землі, впровадження новітніх технологій, до яких вдавались Фальц-Фейни, сприяло розвитку хлібопекарень у їхніх господарствах і виробництво хліба на продаж. Фальц-Фейни першими на теренах російської землі почали використовувати парову молотилку. Одними із перших почали застосовувати новітні технологічні сільськогосподарські установки, в тому числі парові трактори. Що є цікавим вони часто самостійно переробляли і підлаштовували новітню чутливу техніку для використання на власних землях. Новітні аматорські розробки господарників Фальц-Фейнів навіть запозичували передові фірми світового масштабу з виробництва сільськогосподарської техніки [1].

Господарства Фальц-Фейнів весь час росли і розширювались. Коли кількість сільськогосподарської сировини досягла промислових масштабів, вони почали відкривати невеликі підприємства харчової та легкої промисловості – млини, хлібопекарні, сало плавні, копильні, маслоробні, устричні та консервні підприємства, суконні, вовняні та вовномийні підприємства. Найбільшого успіху в царині підприємництва досягла консервна фабрика в місті Одеса з філією в Хорлах [58].

Досягнення родини Фальц-Фейнів у напрямку розвитку сільського господарства і підприємництва неодноразово відзначались нагородами на виставках різного масштабу: на всесвітніх (Відень, 1873; Філадельфія, 1876; Париж, 1878 та 1889 та ін.), всеросійських (Промислова і художня, Нижній Новгород, 1896; Ювілейна акліматизаційна, Москва, 1908; Вівчарства, Москва, 1912 тощо) та регіональних (Перша сільської продукції,

Сімферополь, 1846; Таврійська губерньська сільськогосподарська і промислова, Сімферополь, 1888; Земська сільськогосподарська і промислова, Херсон, 1890; Південно-руська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна, Катеринослав, 1910; Сільськогосподарська і промислова, Одеса, 1910 тощо) [21].

А. И. Фальц-Фейн мав в Гаврилівці мукомельне підприємство [45]. Робітники підприємства, чия кількість варіювалась від однієї до п'яти осіб, працювали в одну зміну з восьмигодинним робочим днем. Заробітня платня робітників складала 50 копійок на день, при чому заробітня платня залежала від кількості робочих днів. Діяльність підприємства була направлена на помел зерна парового локомотива із власних господарств [29].

У господарствах Софії Богданівни та Фрідріха Едуардовича працювали вітрові млини [37]. У маєтку Успенка Софії Богданівни було облаштовано два вітряні млини, один з яких призначався для помелу кукурудзи [10]. У господарстві Фрідріха Едуардовича Асканія-Нова також дів паровий млин, для якого було збудовано спеціальний цегляний будинок [46].

Софія Богданівна згодом, у 1890 році, відкрила паровий млин і в селі Чирик [12.]. В селі Кохіпавка, що входило до господарства Софії, також було збудовано млин, на якому згідно даних працювало 5 чоловіків. Окрім того у селі Преображенка за свідченнями очевидців також був побудований паровий [46].

Були також у володіннях Фальц-Фейнів невеликі харчові підприємства, які здебільшого обслуговували потреби господарів та їхніх людей. Це, зокрема, масло бійня і копильня у Асканії-Новій у володіннях Фрідріха Едуардовича. Для копильні спеціально було побудовано будівлю в 1893 році і обладнано спеціальним обладнанням, здебільшого вона використовувалась для коптіння жирів. Маслобійня також розташовувалась у спеціально збудованому приміщенні. Маслобійня також була і у володіннях Софії Богданівни [58].

Проте найбільшої уваги заслуговує консервна фабрика в Одесі, яка належала активній і успішній Софії Фальц-Фейн. Вона була заснована в 1891 році. В контексті даної роботи фабрика, збудована в Одесі, згадується тому, що вона мала філію в Хорлах. Підприємство було маркіроване Департаментом торгівлі і мануфактур № 27233 і називалось «Рибно-консервна фабрика Ю.Б. Бейла», розташовувалось за адресою м. Одеса, вул. Середня, будинок 2. Реклама підприємства в 1899 році свідчить про його масштабність і успішність. На підприємстві виготовлялось понад сто видів консервних продуктів найвищої якості. У ньому був свій логотип – вишукана рибка на велосипеді. Продукція продавалась не лише на теренах тодішньої Росії, але й вивозилась за кордон. Вона була представлена на міжнародних виставках і здобувала престижні нагороди, в тому числі: «Вища нагорода» в 1893 році в Чикаго, два почесні дипломи в 1894 році в Антверпені, почесний диплом в 1895 і 1900 році в Парижі, велика срібна медаль в 1896 році в Кілі, золота медаль в 1896 році на «Рибопромисловій виставці» в Бергені, велику срібну медаль в 1893 році в Москві на Всеросійській виставці, золоту медаль в 1896 році на виставці в Нижньому Новгороді [6].

Починаючи з 1901 року назва фабрики змінилась на «Чорноморсько-Азовська фабрика С. Б. Фальц-Фейн». Припускається, що на той момент Слфія Богданівна викупила усі акції і стала одноосібною власницею. На фабриці почали випускати ще й м'ясні та овочеві консерви, а пізніше й консерви для військ і флоту за новітніми технологіями [38].

Фабрика Софії Богданівни випускала наступну продукцію: «Консерви в маринаді», «Консерви в томаті», «Консерви в олії», «Різні», «Делікатес», «Паштет», «М'ясні консерви», «Консерви з дичини», «Овочеві консерви», «Компот із фруктів», «Пюре із фруктів», «Томат-пюре», «Консерви-ліліпути», «народні консерви», які вартували від 25 копійок [53]. Постачались консерви по усій території Російської імперії і в Західну Європу, там же були й склади для зберігання продукції. Підприємство весь час

друкувало рекламу в довідних посібниках (додаток И [65]). Воно розцвітало і розвивалось під керівництво Софії Фальц-Фейн аж до революції 1917 року [65].

Важливим напрямком соціально-економічної діяльності Фальц-Фейнів було розвиток транспортної мережі та зв'язку у Херсонській губернії. В більшості випадків Фальц-Фейни були першопрохідцями у застосуванні новинок технічного прогресу в галузі транспорту і зв'язку на півдні України, в тому числі й на Херсонщині. Велику роль для розвитку морського транспорту задля співпраці на міжнародному рівні зіграло дітище Софії Фальц-Фейн – порт Хорли. Софія була власницею пароплавства, в яке включались парово-буксирні, буксирні катери, товарні судна, товаро-пасажирські судна, залізні та дерев'яні баржі. Є також свідчення про те, що у родини Фальц-Фейнів мались і власні автомобілі і аероплани. Задля зручності переправки товарів до порту Фальц-Фейни вибудували залізничну гілку до порту в Хорлах [47].

Розвиток господарства сприяв побудові ліній зв'язку та налагодження поштового зв'язку, що й робили Фальц-Фейни у своїх господарствах. Найбільших успіхів у цьому напрямку досягла Софія Фальц-Фейн, яка в своєму порті Хорли, провела лінію зв'язку між Хорлами і Перекопом, сприяла розвитку поштових станцій. Окрім того в Хорлах з подачі Софії працювала власна метеостанція. [66].

Велику увагу приділяли Фальц-Фейни благодійності та опікування. У другій половині XIX – на початку XX століття слова «опікування» і «благодійність» у той час вважались синонімами [63].

«Устав гимназий и училищ уездных и приходских» передбачав чітко визначений порядок надання пожертв навчальним закладам: нагороджуючи зусилля і старання вчителів та інших чиновників навчального відомства, влада не залишала без уваги і багатьох інших, хто сприяв матеріально зміцненню навчальних закладів. З вдячністю приймались пожертви приватними особами. Пожертвами могли бути: будівлі, зручні для

розміщення навчальних закладів, різні предмети, наприклад, меблі, навчальні посібники, бібліотеки, кабінети, капітали, або доходи з них, передбачені на витрати навчальних закладів, на утримання вихованців або на будь-яку іншу особливу мету. Як акцентувалося в документі, не приймалися капітали або інше майно, які були в спорі. Про всі благодійні пожертви керівництво навчальних було зобов'язано доповідати вищому керівництву. Про найважливіші Міністерство народної освіти доповідало імператору[36].

В Херсоні під егідою і за фінансової підтримки Фальц-Фейнів було збудовано двохповерховий нічліжний будинок, трьохповерховий дохідний будинок, які подарували місту. Дохід від прибуткового будинку мав використовуватись на утримання євангельсько – лютеранської общини, церкви і школи. [46]

В районі Олешок Фальц-Фейни збудували і опікувались ремісничою школою. Значну увагу розвитку талановитих дітей та молоді серед робітників приділяла Софія Богданівна. За її протекцією було збудовано гімназію для навчання дітей в портових Хорлах. В гімназії учні вивчали цикл природничих наук, вчилися грамоти, читати, писати, арифметиці. З-поміж учнів вибирались талановиті і відправлялись учитись далі, здобувати професію. Все це дійство відбувалось при повному фінансуванні самою Софією Фальц-Фейн [57].

Фальц-Фейни були почесними та дійсними членами «спільноти Херсонських лікарів», «Спільноти Св. Магдалини», «Таврійського губерньського попечительства дитячих притулків» та ін. Таким чином Фальц-Фейни приділи увагу і допомагали в основному фінансово розвитку медичного обслуговування, розвитку медицини в цілому, підвищенню соціального рівня населення та соціальному захисту населення [18]

Фальц-Фейни були піклувальниками громадських закладів, таких як: «Ново-Троїцький лікарняний покій», «Олешківська жіноча прогімназія», «Олешківське земське жіноче профучилище», «Олешківське міське училище з ремесельним класом», «Херсонське реальне училище» та ін. [18].

Представники роду Фальц-Фейнів були досить активними людьми, в тому числі й соціально і політично спрямовані. Зокрема, вони приймали активну участь у земських зібраннях Таврійської та Херсонської губерній. Варто нагадати, що В. Е. Фальц-Фейн входив до складу Державної Думи III скликання, де входив до комісій з державної оборони, з продовольства, з рибальства. Фальц-Фейни були активними членами різнопланових громадських організацій: на громадських засадах були мировими суддями; входили до різних природоохоронних організацій («наприклад, «Таврійський відділ спільноти заступництва тварин», «Природоохоронна комісія при Російській Географічній спільноті»); краєзнавчих (наприклад, «Таврійська вчена архівна комісія»); сільськогосподарські («Імператорська спільнота сільського господарства», «Сімферопольський відділ Імператорського Російського плідівництва») [18].

Перлина Херсонщини – заповідник «Асканія-Нова» лишився сучасникам у спадок від потомка роду Фальц-Фейнів Фрідріха Едуардовича. Історія знаменитого заповідника, який по праву називають одним із семи чудес України, починається в 1874 році [60].

Спочатку Фрідріх, який з юності захоплювався дослідженням природи і охороною природи виділи і вилучив з сільськогосподарської діяльності землі площею 1528 десятин пасовищних угідь. Ділянку цілини в урочищі Кролі він почав охороняти після закінчення університету (1889). Оскільки через це урочище раніше проходив Чумацький шлях, за пропозицією відомого вченого – ботаніка Йосипа Конрадовича Пачорського Фрідріх Фальц –Фейн 1898р. заповідає нові ділянки. У 1897р.Фрідріх створює зоо- та ботанічні парки. Це був перший заповідник в Україні та Східній Європі [11].

Заповідник славився на всю Російську імперію, сюди часто навідувався сам цар. «Асканію-Нову» називали райським садом [11].

В «Асканію-Нову» Фрідріх вкладав чи не всі свої кошти вилучені від прибуткового сімейного господарства, що лишилось йому у спадок від батька. Він акліматизував десятки видів тварин і птахів, яких збирав у різних

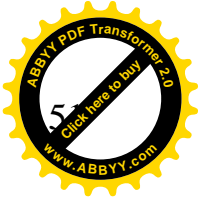
куточках світу. Тут було створено найперші не лише в країні, але й у світі сафарі-парки, зрошувальний дендрологічний парк, що представляв і понині є єдиною системою степового оазису на півдні степової України.. Фрідріх Фальц-Фейн майже на 75 років випередив сучасних учених-природоохоронців у системі невиснажливого господарювання та створенні моделі біосферного заповідника. Тому його поправу слід вважати основоположником заповідної справи не лише на півдні України, але й на усій її території в цілому [54].

Як достовірно свідчать наукові джерела, до 1898 року в Асканії-Нова Ф. Фальц-Фейном була створена природоохоронна структура, подібна тій, що була прийнята за основу Біосферного резервату рішенням сесії ЮНЕСКО тільки в 1972 році. Ні війни, ні революції, ні могутня хода соціалістичних перетворень і "перемог" над природою не змогли зламати природоохоронний дух, закладений засновником. У 1919 році заповідник був націоналізований. Його перетворювали, перейменовували, змінюючи то на центр гібридизації і акліматизації тварин, то на інститут тваринництва степових районів, але при цьому завжди залишалися заповідні об'єкти: зоопарк, дендропарк і заповідний степ. Асканія-Нова – первісток заповідної справи, який з роками продовжує рости, набираючи потужність з кожним подальшим поколінням дослідників природи. Якщо за часів засновника площа зоопарку складала близько 100 га, то зараз тварини в напіввольному режимі живуть на площі 2330 га, дендрологічний парк з 28 гектарів розрісся до 167 га, а площа заповідного степу збільшилася з 500 га до 11054 гектарів. У 1984 році заповідник "Асканія-Нова" рішенням Бюро ЮНЕСКО внесений до списку еталонних територій планети і є Біосферним резерватом. Сучасна його площа складає 33,3 тисячі гектарів, включає заповідний степ (ядро), буферну зону і зону типового землекористування. Він по праву є старим степовим Біосферним заповідником планети і найкрупнішим серед європейських степових заповідних територій. Біологічна різноманітність степових екосистем налічує більше 500 видів вищих рослин і більше 3000 видів

тварин. Багато видів, зниклих за останні два сторіччя на величезних просторах минулих степів Євразії, тут продовжують існувати як звичайні: ковила - українська, Лессинга, волосиста, тюльпани скіфський і Шренка, бельовалія сармат, лук Регеля, волошка Талієва, зіркоплідник частуховидний та інші [60].

В цілому варто зазначити, що родина Фальц-Фейнів зробила значний внесок у становлення Херсонського краю, в розвиток його економічного та соціального потенціалів, сприяла становленню закладів освіти, культури і дікування, розпочала і розвинула природоохоронну діяльність на Херсонщині. Проте значна частина надбань Фальц-Фейнів була зруйнована під час революції 1917 року і під час світової війни. Членів родини і їхні надбання незаслужено забули і викреслили з історії Херсонщини, коли Україна увійшла до складу тоталітарної машини Радянського Союзу.

РОЗДІЛ III

ХОРЛОВСЬКИЙ ПОРТ СОФІЇ БОГДАНІВНИ ФАЛЬЦ-ФЕЙН

3.1. Хорли. Історія виникнення селища

Сучасникам Хорли відомі перш за все як курортне селище, куди з радістю їдуть численні охочі помилуватися тамтешніми красотами. Але виникли Хорли не як місце для відпочинку, а як торгівельний порт. Місце було вибране за зручність рельєфу і берегової лінії, а також безумовною перевагою його було те, що вода взимку ту не замерзала. Активна і цілеспрямована Софія Богданівна Фальц-Фейн вирішила вибудувати тут порт задля задоволення транспортних потреб господарства Фальц-Фейнів, чия промислова і сільськогосподарська продукція мала би вийти на світовий рівень і наявність власного порту значною мірою вирішувала цю проблему [42,50].

Селище Хорли майже з усіх боків омивається Чорним морем. Це півострів, який подібно Криму, з'єднується з материком вузьким перешийком. Його заглиблення в море досягає недількох кілометрів. В далекому минулому на півострові не було ані людей, ані тварин. Він називався «Сніжний», так його йменували тюрські племена, коли пропливали повз береги, вкриті виключно білою ковилою. Власне такою територія майбутнього порту зустріла і Софію Богданівну. Тут вона вирішила створити свої володіння, де б панували взаєморозуміння між господарями і робітниками, де кожен буде вдоволеній своїм життям, не дивлячись на положення у суспільстві. [25, 34].

В 1890 році після смерті свого чоловіка до Софії Богданівни перейшли великі статки. Більшу частину прибутку приносив продаж овечої шерсті, проте на ринку з'являється австралійська шерсть і ціни падають, тому аби підтримати і не дати занепасти господарству мужня жінка вирішує

переорієнтувати господарство на промисловість. Будувались фабрики і заводи, лінії поштового зв'язку та телеграфні, залізна дорога. Через десять років у володінні Софії вже були: кондитерська фабрика в Дофіно, винний завод в Преображенці, консервний завод в Одесі, який мав філію у Хорлах. Але для подальшого розвитку і нарощення статків необхідно було вийти на міжнародний рівень. Тому порт став для Софії Богданівни важливою метою [33].

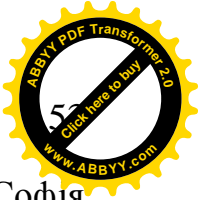
Маєтки Софії знаходились на березі моря, тому тут вона й мала будувати порт. Велике значення для побудови порту саме в Хорлах мали гарячі джерела, які тут були, адже вони підігрівали воду і не давали їй замерзати узимку. Отже порт у цьому місці міг з'єднувати морським сполучення цілий рік [4].

В 1897 році розпочалась розбудова порту на березі моря, села, яке мало стати портовим поселенням. Тут будувались великі склади, хлібний елеватор, контори, митниця, готель для приїжджих, метеостанція, пошта, телеграф і навіть завод з переробки устриць (філія консервного заводу в Одесі). Був тут і телефонний зв'язок з Асканією і Скадовськом. Висаджувались у селищі парки і сквери, будувався кінотеатр, ресторани і бальна зала [42].

В майбутньому порту заснували судноплавство із власними вантажними і пасажирськими суднами. З порту у Хорлах (додаток І) в Європу відправлялись товари вироблені сімейством Фальц-Фейнів (зерно, м'ясо, худоба, вироби харчової промисловості, особливо консервного заводу). В порту почала працювати митниця і ремонтний док [42].

Вже в 1903 році до причалів у Хорлах одночасно могло пришвартуватись 6 суден. На 1907 рік з порту на 29 суднах було вивезено 2,2 млн. пудів вантажу. Товари доставлялись у Англію, Грецію, Німеччину, Італію і Голандію. Від Хорлів також у напрямку Одеси і Севастополя плавав комфортабельний парохід «Софія» [31]

Софія була сильною і вольовою людиною, вона усіляко намагалась розвивати інфраструктуру містечка. Порт дуже швидко почав процвітати.

Першими, хто заселяв Хорли, стали батраки, яких винаймала Софія Богданівна для будівництва. А вже в 1896-1900 роках населення становило біля 2000 сімей. Заробітчани з усього Півдня прагнули потрапити саме в Хорли. Тут завжди було багато роботи і добре платили [43, 49].

Тут невтомна підприємниця відкрила типографію для випуску власної газети. Для місцевої торгівлі вона відкрила монетний двір. Софія турбувалась про своїх робітників і про їхніх дітей. Відкрила трирічні гімназичні курси для дітей, де в одному класі навчалось 34 хлопчики і 22 дівчинки. Найбільш талановитих дітей Софія Фальц-Фейн власним коштом відправляла вчитись далі. Зі спогадів місцевих жителів відомо, що Софія підтримувала кожен новостворену сім'ю, в тому числі навіть шила для наречених весільні сукні.

На початку 1900-х років сім'я Софії володіла землями чи не половини Херсонської губернії: село Гаврилівка, економія Фальц-Фейнове владела землями половини Херсонской губернии: Село Гавриловка Економія Файльц-Фейново [56], село Успенка, маєток Асканія-Нова, село Дар'ївка, маєток Преображенка (Білий палац»), містечко Порт-Хорли, село Відродження (Елізабетфельд), село Чкалове, село Чорномор'я [47].

Експортні операції хорловського порту то збільшувались, то зменшувались через попит на товари, проте в 1908 році за кордон було відгружено більше мільйона пудів одного лише зерна. Порт приносив мільйонні прибутки, левову долю яких Софія витратила на облаштування Порту Хорли. Розросталось портове господарство: для зберігання зерна було збудовано нові амбари, звідки зерно в вагонетках по рейках подавалось до суден. Для роботи в порту на вантажних роботах Софія наймала близько трьох сотен робітників в сезон, робота яких щедро винагороджувалась. Усе місцеве населення було зайняте у господарстві Софії Богданівни. Частина населення займалась ремонтними роботами, оскільки порт весь час розвивався, то роботи вистачало на всіх. Софія, подаючи приклад своїм підлеглим весь час працювала, не покладаючи сил. До неї на прийом щодня

приходили численні відвідувачі: священнослужителі, капітани кораблів, що прибули, робітники порту та інші підлеглі [43].

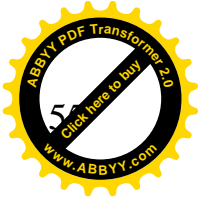
Для Софії Фальц-Фейн Хорли стали її найбільшим і найріднішим дітищем. Вона не захотіла полишати свій маєток у Хорлах навіть тоді, коли її життю загрожувала небезпека. Тут вона трагічно загинула. Смерть Софії оповита фактично міфами, досі достеменно невідомо, як загинула ця видатна жінка. Свідчення очевидців і припущення родичів розходяться у цьому питанні, окремі історики і краєзнавці висувають свої версії з цього приводу. Будинок, де її закололи багнетами, і досі зберігся. На стіні — металева дошка: «Пам'ятка архітектури. Охороняється законом». За традицією, в цьому історичному будинку завжди було представництво морського порту, Щоправда, нині як такого порту вже немає. Залишилися тільки начальник та кілька охоронців, які позмінно охороняють територію. На її могилі онук баронеси, 92-річний громадянин князівства Ліхтенштейн Едуард фальц-Фейн, спорудив кам'яний надгробок (додаток І) [22, 65].

Напередодні Першої Світової війни в Хорлах мешкало близько 1700 осіб. Хоча в 1928 році порт відновили, та минулого масштабу і потужності він собі не повернув. В 1958 році населений пункт став називати не Порт Хорли, а Хорли [24, 42].

В даний час селище Хорли є популярним місцем відпочинку. Сюди приїжджають не лише на відпочинок, але й лікуватись.

Софії Богданівні вдалось за короткий час створити великий і потужний порт у Хорлах, який приносив їй прибуток і процвітання. В свою чергу вона вкладала кошти в розвиток не лише промислових і виробничих потужностей, але і в соціальний розвиток населеного пункту. При Софії Богданівні порт зазнав найбільшого розквіту й продовжував би розвиватись, якби не революція і трагічна гибель Софії Богданівни.

Порт приваблював до себе людей рівнем соціального розвитку, наявністю роботи та хорошою платнею за неї.

3.2. Маєтки родини Фальц-Фейнів на Херсонщині

Головним маєтком Фальц-Фейнів на Херсонщині після Єлизаветграда з 1856 року стала Асканія-Нова. В 1890 році тут Софія Богданівна вибудувала тут лютеранський храм, у його цокольному поверсі влаштована фамільна усипальня Фальц-Фейнів, в якому було поховано Фрідріха Фейна (пом. 1864) і Ганну-Доротею, у дівоцтві Мельман (пом. 1872); Йоганна-Готліба (пом. 1872) і Елізабет (пом. 1875); Едуарда Івановича (пом. 1883), Густава Івановича (пом. 1890) Фальц-Фейнів [7].

Господарями у Асканії-Новій Фальц-Фейни стали у 1856 році, коли викупили його у попередніх власників, справи яких не йшли. Маєток у Асканії придбав Фрідріх Іванович Фейн (1794–1864), який швидко підняв господарство. В 1872 році Асканію успадкував його онук Едуард Фальц-Фейн, а в 1896 – правнук Фрідріх Едуардович, який облаштував на землях Асканії-Нової одноіменний заповідник [47].

В маєтку у Асканії-Новій Фальц-Фейни приймали царя Миколу II у квітні 1914 року (додаток Й). Перед в'їздом в Асканію було споруджено Триумфальну арку спеціально до приїзду царя. Миколі II наскільки сподобалась Аскаєія, що він нагородив Фрідріха Фальц-Фейна особливою царською нагородою. Будинок в Асканії-Новій було збудовано ще до приїзду сюди Фейнів. В народі будинок називають «герцогський будинок», побудований ще до 1856 року. Маєток представляв з себе видовженої форми будівлю з головним квадратним у плані об'ємом, з пірамідальним чотирихилим дахом, увінчаним ліхтариком, головний вхід якої прикрашала колонада широкої тераси [25].

До приїзду Фальц-Фейнів маєток не мав доброго оздоблення деревами і рослинами, не мав ні садку, ні парку. А в 1887 році Фрідріх Едуардович заклад в Асканії-Новій ботанічний парк. Для створення парку виділили понад 70 га землі. Було висаджено 220 різноманітних видів дерев і кущів, в тому числі і привезених з різних частин Кавказу, Азії, Південної Європи, Північної

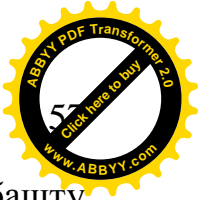
Америци, Австралії під керівництвом відомого українського садівника І. В. Падалка, але згодом початковий проект був перероблений художником-пейзажистом Володимиром Донатовичем Орловським. Пізніше парк прикрасили малі архітектурні форми: фонтани, мости, гроти, паркова скульптура. У 1898 році виник комплекс «Руїна» з великою водонапірною баштою, виконаною у вигляді середньовічної кріпосної вежі з вузькими стрілочастими вікнами. «Руїна», споруджена у вигляді напівзруйнованого татарського мінарету, символізувала історичне минуле цих земель. Комплекс доповнювався головними воротами, огорожею і кам'яними хвіртками парку.

Пам'ятник «Серафимка» (додаток К), який так до вподоби усім, хто побував в Асканії за переказами пов'язаний з романтичною історією. Серафима – молода дівчина, котру найняли покоївкою на сезонній ярмарці у Каховці. В молоду і привабливу дівчину закохались сини Софії Богданівни Густав і Фрідріх, між братами виникла сварка. Цією ситуацією скористався керуючий Асканійським маєтком, зловживання якого були викриті свого часу Фрідріхом. Він вчинив замах на Фрідріха – заклав у камін його будинку вибухівку, а провину за це переклав на Густава. У результаті вибуху дівчина загинула, а Фрідріха ледве вдалося врятувати. В 1892 році на могилі Серафими було встановлено фонтан-пам'ятник, названий на її честь [7].

На сьогоднішній день комплекс дендропарку є пам'ятником садово-паркової архітектури національного значення. На жаль, більша частина споруд до наших часів не збереглась. Останньою втратою став «герцогський будинок», безглуздо знесений у 1986 році.

На березі Перекопської затоки, де на сьогоднішній день розташоване село Червоний Чабан, був розташований другий за значенням після Асканії-Нова маєток Фальц-Фейнів. У 1745 році Фрідріх Іванович Фейн купив «дачу Преображенську с 12 003 десятинами землі» [7].

Головна будівля, «Білий палац» (додаток Л [65]), був збудований німецьким архітектором у стилі англійської готики. Будівля представляла собою зигзагоподібну форму в один-два поверхи з трьома високими

баштами, які композиційно фіксували кути. Крайню північно-західну башту прикрашав баштовий годинник (кадран). Периметр всієї будівлі над карнизом обводив зубчастий парапет. Квадратний у плані північно-східний двоповерховий блок фіксувався по кутах восьмигранними декоративними вежами з зубчастими завершеннями. Фриз декорували псевдомашикулі, прорізи вікон були стрілочастими. Широка тераса першого поверху слугувала балконом для другого [47].

Будинок розташовувався за 2 км від моря. Простір між будинком і морем займав англійський парк зі ставками, водоспадами, штучними гротами. У святкові дні вздовж парку влаштовувалась ілюмінація. Тут постійно знаходився духовий оркестр і змішаний хор. Палац і парк вщент зруйновані і побачити їх нащадкам не судилося..

Коли у Преображенці з'явилась Софія Фальц-Фейн, яка завжди йшла в ногу з прогресом, вона осучаснила маєток ремонтним майстернями, електростанцією, паровим млином, водогінною насосною станцією, магазином, винним заводом, великою упорядкованою лікарнею. Шануючи пам'ять Густава Едуардовича, Софія Богданівна після смерті залишила його серце в Преображенці, поховавши його на кладовищі солдат Кримської війни, а тіло – у фамільному склепі в Асканії-Нова [7].

Час заселення Фейнів у Преображенку був часом розквіту їхньої господарської діяльності. На землях маєтку утримувалась отара в 400 тис. голів овець зі щорічним зняттям першокласної шерсті в 100 тис. пудів. Фрідріх завів у Преображенці кінний завод і протягом кількох років постачав для російської армії кавалерійських і тяглових коней. Мав кілька суконних фабрик, що виготовляли військове обмундирування. Багата Преображенка стала перевалочним пунктом для військових полків і ополчення, які йшли на захист Севастополя під час Кримської (Східної) війни. Тут знаходився лазарет, зупинявся Лев Толстой. Після закінчення війни проїздом із Криму Преображенку відвідав імператор Олександр II, щоб особисто подякувати Фейнам за допомогу армії. Він підніс хазяїну на пам'ять свою каблучку з

двоголовим орлом і великим чорним діамантом. Саме тоді цар і пообіцяв задовольнити єдине прохання господаря щодо поєднання двох прізвищ Фальц і Фейн в єдине – Фальц-Фейн. В 1872 році маєток перейшов як спадщина до Густава Івановича. Однак, він, поступившись своєю нареченою Софією Богданівною Кнауф на користь брата Едуарда, поїхав за кордон. За цю «послугу» Едуард віддячував тим, що слідкував за господарством Густава у Преображенці і регулярно надсилав йому відсотки від прибутку. Після смерті Едуарда вдова Софія Богданівна вже через рік одружилася з Густавом Івановичем. В цей час Преображенка розквітає. Густав влаштував стійло для скакових чистокровних англійських коней, яке пізніше стало кінним заводом, відомим на всю Росію. Він побудував цегельний завод, відкрив школу. За шість років (1884–1890) Густав Іванович встиг побудувати у Преображенці «Білий палац» – величезні мармурові хорони, розкішно їх обставив, найняв численну челядь і вміло нею розпоряджався. З Австрії виписав садівника, з Франції – кухаря, з Англії – жокея. У палаці нараховувалось 60 житлових кімнат, і слуги піклувались про те, щоб у великій залі і в кімнатах для гостей завжди стояли вази з фруктами, мальовничі букети квітів, кошики з виноградом [43].

Очевидці пригадують, що Софія Богданівна завжди приймала у палаці багато гостей, деякі з її близьких друзів гостювали тут місяцями. Серед них був Іван Костянтинович Айвазовський, з яким Густав познайомився у Феодосії. З того часу кожного літа, повертаючись з Петербурга в Крим, Айвазовський зупинявся у Фальц-Фейнів, щоб обмінятися новинами і попрацювати. У палаці в нього була своя кімната, облаштована під майстерню. Тут, на Перекопській затоці, Айвазовський написав кілька своїх пейзажів з різними станами моря. Прихильниця його таланту Софія Богданівна мала цілу галерею картин художника, що прикрашали біло-золоту парадну залу палацу. Один і той же сюжет Айвазовський писав по кілька разів і люб'язно надавав право господині вибрати собі картину за власним смаком, завжди безкоштовно. У маєтку була шикарна бібліотека, для якої

Софія виписувала книги, пов'язані з історією заселення Чорноморського узбережжя, починаючи з Геродота і Страбона. До наших днів не дійшли ані бібліотека, ані картинна галерея [7].

За 15 км від майбутнього порту Хорли розкинувся сімейний маєток Фальц-Фейнів Дух-Фіней на березі Каланчацького лиману. Маєток належав Фрідріху Івановичу Фальцу, пізніше за договором дарування від його дружини перейшов до сина – Густава Івановича Фальц-Фейна у складі маєтку Преображенка [7].

Зі спогадів Володимира Фальц-Фейна: «Прежде чем русские завоевали Крым, к Дух-Финей прилежали две маленькие татарские деревни. С западной стороны по степи проходит небольшая долина, в которую весной стекает талая вода. При частых ливнях осадки, благодаря возведенной земляной насыпи, время от времени образуют маленький пруд, Вблизи долины росло несколько старых ив. Колодцы в Дух-Финей более мелкие, чем в Аскании-Нова. В отдельных из них прозрачная, безвкусная вода, в некоторых – мутная, соленая. Та и другая вода полезна для скота. Однако вода пресных колодцев не свободна от примесей. Как ни странно, колодцы, находящиеся ближе всего к морю, содержат самую чистую питьевую воду. Растительность, тем не менее, богаче, чем в Аскании-Нова и пышнее всего поближе к берегу моря. Водоросли, выброшенные на берег в больших количествах, используются при производстве строительного кирпича, как превосходный соединительный материал. Наряду с двумя жилыми зданиями и хлевом в Дух-Финей есть две овчарни. Чтобы не испортить хорошее пастбище, земледелием в Дух-Финей совершенно не занимаются» [47].

Після заснування у 1897 році Хорлів, маєток Дофіне почав постачати продовольство до нового порту. Софія Богданівна Фальц-Фейн відкрила тут кондитерську фабрику.

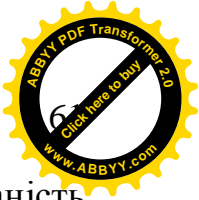
Дотепер у Роздольному зберігся парк – пам'ятник садово-паркового мистецтва, при створенні якого були використані природні особливості ландшафту [47].

Олександр Іванович з дружиною Софією Степанівною Заговалло постійно жив у Чорномор'ї. Тут він організував солерозробку, відкрив поштову контору, побудував телеграфну лінію до Бехтер. У 1885 році відкрив у чорноморському маєтку лікарню. Палац Олександра Івановича на два поверхи з підвальними приміщеннями був включений до паркового ансамблю. Парк було закладено попереднім господарем не пізніше 1820 року. Вірогідно, ним був Петро Андрійовичем Марі. Зараз це Бехтерське лісове господарство, розташоване на північному сході від Ново-Чорномор'я. До нашого часу збереглися два озера з островами, між якими є залишки центральної алеї, прокладеної з півдня на північ уздовж всього парку. Від палацу збереглися лише підвали [47].

У віці 38 років померла кохана дружина Софія Степанівна Фальц-Фейн, що стало великою трагедією для Олександра Івановича. Через три роки нещасний чоловік влаштував дружині красивий склеп-каплицю на кургані, спорудивши його з червоної цегли і бетону в неоросійському стилі. Загальна висота комплексу – вісім метрів. Курган був обнесений 12-гранною цегельною огорожею. Є підстави вважати, що на цьому місці раніше знаходилась лютеранська кірха. Пізніше в цьому склепі було поховано й самого Олександра Івановича та його дітей Анатолія, Бориса, Софію і Надію. Після революції склеп був пограбований і зараз більша його частина зруйнована [7].

Ще масштабний маєток Фальц-Фейнів розташовувався в селі Гаврилівка. Це був маєток на високому правому березі Дніпра на півночі Херсонської області (тепер Ново-Олександрівка). У другій чверті XIX ст. Гаврилівку купив Фрідріх Фейн. А у 1896 році вона залишилась у спадок 32-річному Олександру Едуардовичу Фальц-Фейну. До того часу він уже там жив зі своєї дружиною Ганною (в дівочтві –Зугаловська). Свій казковий палац Олександр Едуардович побудував, мабуть, на рубежі XIX–XX ст. в архітектурних формах неоренесансу. Двоповерховий будинок (додаток Л) з ліхтарем у вигляді чотирикутного склепінчастого бельведера мав компактний

прямокутний план із симетричним рішенням усіх фасадів. Їхня стриманість порушувалась високою баштою з фігурним куполом і шпилем, яка підносилась над центральним ризалітом північного фасаду, тоді як парадний вхід, у вигляді величезного двосвітного аркового порталу широкого виносу, був влаштований із заходу. Велику засклену арку входу доповнювали симетрично вирішені широкі тераси по обидві сторони від порталу [7].

Палац з двох сторін – з південної і західної був оточений дендропарком, розташованим на складному рельєфі з системою каналів, озер і фонтанів. Дендропарк, а також зоопарк, були влаштовані Олександром за прикладом брата Фрідріха (в Асканії-Нова). Але, на відміну від останнього, Олександр тримав екзотичних тварин не заради науки, а з естетичних почуттів. У вивченні живої природи він надавав перевагу іхтіології та іхтіофауні. Тут було споруджено 400-метрову дамбу зі складною системою каналів і три величезні ставки, в яких розводились рідкісні види риб. Перед будинком працювали фонтани, а в мармуровій чаші блискотіли золоті і червоні риби [7, 47].

Особливістю будинку було розташування на другому поверсі цікавої і незвичної інженерної конструкції – величезного акваріуму, який неодмінно викликав захоплення гостей. Після завершення будівництва комплексу маєток Гаврилівка отримав назву Фальц-Фейнове. Показово, що з початком Першої світової війни, коли прокотилася хвиля перейменувань назв населених пунктів німецького звучання, Олександр сам вирішив змінити назву Фальц-Фейнове у Державіне, чим виказав протест проти німецької політики. У маєтку, де на 1916 рік було 1,5 тис. мешканців, Олександр Едуардович побудував на власні кошти пошту, телеграф, пристань, школу і лікарню [52].

«Я родился в райском саду», – любить повторювати барон Едуард Олександрович Фальц-Фейн, згадуючи рідну Гаврилівку. Парк у Фальц-Фейновому тоді займав територію у 300 десятин. В його хащах жило багато

птахів і звірів. Уздовж ставків прогулювалися павичі, а на алеях можна було зустріти лам.

З березня 1919 до кінця 1920 року у палаці і в парку бешкетували військові різних політичних забарвлень. Відстрілювали косуль, оленів, фазанів. Останні екзотичні риби зникли зі ставків уже в радянські часи, коли сильним вибуховим зарядом була зруйнована кам'яна дамба. Більшу частину дендропарку затопили води Каховського водосховища. Над здичавілими деревами знищеного парку тепер височіють руїни колишнього палацу. Залишки архітектурно-паркового ансамблю знаходяться біля Ново-Олександрівки Нововоронцовського району, а Гаврилівка розташована на протилежному березі глибокої балки – затоки Каховського водосховища. Комплекс був знищений повністю [47].

Хорли – то величезне і комерційно вигідне дітище Софії Фальц-Фейн. Це реалізація її великої задумки побудувати порт, який би сполучав господарства Фальц-Фейнів із іншими країнами задля збуту власних товарів. У 1897 році Софія Богданівна Фальц-Фейн заснувала поселення Хорли. Після обстеження узбережжя, рельєфу і глибин, почалось будівництво порту і поглиблення фарватеру. Споруджувались моли, набережні, корабельні доки, майстерні. Виросли великі склади, хлібний елеватор, контори, митниця, готель для моряків, метеостанція, пошта, телеграф (1898 рік), а також завод з переробки устриць. У місті було висаджено кілька парків, в одному з яких працювали ілюзіон, бальна зала, ресторани. Телефон з'єднував місто не лише з портом, але і з Асканією-Нова, і Скадовськом. Місто забезпечувалося овочами і фруктами з невеликого маєтку Дофіне (Дух-Фіней), недалеко від порту, де буди висаджені сади і овочеві плантації, побудований консервний завод [42].

Хорли отримали статус порту і був єдиним незамерзаючим у всьому Північному Причорномор'ї. На хорлівському рейді можна було побачити прапори Німеччини, Австрії, Італії, Греції та інших держав. Звідси направлялися до Європи овечі шкури, зерно, м'ясо, худоба. Найбільш

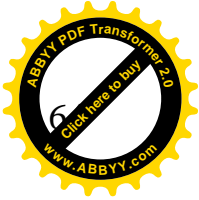

комфортабельне судно «Софія» рухалося по лінії Хорли – Одеса, Хорли – Севастополь. В 10-х роках ХХ ст. почалось будівництво залізниці до Хорлів [51].

Сьогодні у Хорлах зберігся північно-східний парковий ансамбль і, частково, південний приморський, розбитий на окремі ділянки. Біля колишнього будинку морського порту 50-х років ХХ ст. і перед управлінням порту початку ХХ ст. збереглась скульптура фонтану «Діана», виконана з білого мармуру. Серед декількох вцілілих будівель слід відзначити будинок лікарні, а також портові складські споруди.

На сьогоднішній день від маєтків Фальц-Фейнів майже нічого не лишилося, окрім спогадів і висаджених колись із турботою дерев і кущів. Усі маєтки родини вирізнялись зовнішньою і внутрішньою естетичністю, мали добре облаштовані бібліотеки. Навколо усіх будинків росли парки і сади.

Спадщина Фальц-Фейнів у вигляді їхніх маєтків зруйнована революцією, війнами і безвідповідальним ставленням сучасників до архітектурних пам'яток.

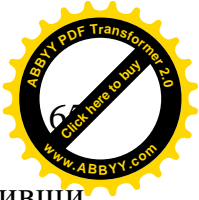

ВИСНОВКИ

Виконуючи поставлені завдання було опрацьовану численні джерела інформації, зокрема наукову і художню літературу, періодичні та інтернет-видання, інші електронні джерела, архівні матеріали. Досліджуючи задану тему, було зроблено висновок, що діяльність членів родини Фальц-Фейнів недостатньо розкрита і потребує подальших досліджень. Враховуючи, що в нинішній період декомунізації, коли стають доступними численні засекречені архівні матеріали, дослідження життєвого шляху та господарської діяльності Фальц-Фейнів є досить перспективним напрямком.

Аналіз інформаційних джерел показав, що на сьогоднішній день ще лишається багато не розкритих питань в біографіях членів родини Фальц-Фейнів. Окремі питання, наприклад, загибель Софії Богданівни викликають суперечки у дослідників. Деякі факти з біографії членів родини відверто перекручуються та подаються у ЗМІ недостовірно, що також спричинено відсутністю доступної систематизованої інформації про нащадків німецьких поселенців Фейнів. У роботі звернено увагу на недоречність вживання титулу баронів стосовно Фальц-Фейнів, оскільки доступні джерела інформації та архівні дані не підтверджують присвоєння Фальц-Фейгам титулованого дворянства. Фальц-Фейни набули лише спадкового дворянства і шлях до нього був досить довгим і непростим. Спадкове дворянство вони заслужили наполегливою працею та жертівністю на користь громади, економічного та соціального розвитку країни, при тому варто зазначити, що Фальц-Фейни й самі розбудовували південну Україну, будуючи нові населені пункти та розширюючи вже існуючі.

Родина Фальц-Фейнів була досить працювитою і здібною у комерції. Члени родини займалися різними видами сільського господарства. Задля досягнення кращих результатів впроваджували новітні технології, навчалися самі і навчали своїх робітників, шукали нові види діяльності і активно впроваджували їх в життя. Але на сільському господарстві діяльність Фальц-

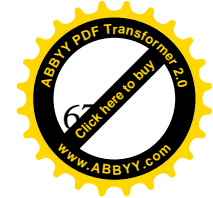
Фейнів не обмежувалась. Пізніше заробивши значні статки і оцінивши перспективи, вони почали займатись промисловими напрямками господарства. Найбільш успішним промисловим проєтом став консервний завод, продукцію якого знали не лише на території Російської імперії, але й в провідних європейських державах. Філія заводу розташовувалась в Хорлах, де домінував устричний напрямок. Окрім того Фальц-Фейни одними з перших на півдні України почали розбудовувати транспортну мережу, зокрема побудували порт у Хорлах. Заклали систему поштового та телеграфного зв'язку, в окремих місцях провели телефонний зв'язок. Крім того значною була діяльність членів родини у соціальному напрямку. За власний кошт вони будували лікарні і школи, фінансуючи в подальшому ці об'єкти, будували храми. Допомогали своїм працівникам «стати на ноги», почали талановитих робітників та їхніх дітей. Займались меценатством, підтримували навчальні заклади. Окрім того Фальц-Фейни вели активне громадське та політичне життя, приймаючи участь у вирішенні важливих для суспільства проблем. Окремо слід відзначити природоохоронну діяльність Фальц-Фейнів. Створення «Асканії-Нової» стало початком зародження заповідної справи на теренах України та дало поштовх для проведення численних досліджень в газу ботаніки, біології, екології та зоології, дало можливість зберегти зникаючі види флори і фауни та лишити у цілісності недоторканні степові ландшафти у їх первісному стані. Велике значення для розвитку і збереження заповідника і розширення видових багатств заповідних територій мала меценатська підтримка нащадка Фальц-Фейнів едуарда, який з дитинства жив за кордоном, проте з любов'єю ставився до землі, на якій він народився і усіляко допомагав рідним краям, зокрема створеному його дядьком заповіднику.

Для розвитку господарської імперії Фальц-Фейнів Софія Богданівна Фальц-Фейн заклала на півдні України на березі Чорного моря порт. Це був досить успішний і перспективний проєкт. Порт весь час ріс, в ньому була своя митниця, кінотеатр, готелі, в цілому усе, що потрібно для нормальної

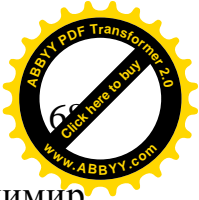
життєдіяльності містечка. При Софії Богданівні Хорли не були селом, а представляли собою досить перспективне і розвинене містечко. Міцна інфраструктура містечка приваблювала нових жителів, кожен з яких міг знайти собі роботу в самому порту чи на будівництві, чи на устричному заводі або ж у інших сферах діяльності. Приваблювало людей і добра плата за їхню роботу. Проте зміна політичної ситуації і трагічна загибель Софії Богданівни призвели до часткового занепаду порту. Після загибелі господині усі намагання повернути портові минулу славу не призводили до великого успіху. На сьогодні Хорли є селом з величезним туристичним потенціалом, проте слабка інфраструктура робить селище малопривабливим для туристів. Місцеві жителі і по сьогоднішній день з любов'ю і повагою ставляться до Софії Богданівни, адже більшість з них є нащадками тих самих перших мешканців Порту-Хорли, які працювали в господарстві видатної жінки і пам'ятають її доброту і турботу про жителів порту і саме містечко.

В кожному з населених пунктів, де були землі Фальц-Фейнів вони мали свої сімейні маєтки. Маєтки Фальц-Фейнів відрізнялись високою естетичністю та озлобленістю. Характерною ознакою усіх маєтків було створення великих за площею садів і парків навколо будинків. Для них привозили рідкісні види рослин чи не з усіх континентів. Для будівництва будинків там запрошувались відомі і талановиті архітектори. В парках розміщали статні скульптури і фонтани, навіть прикрашали ілюмінацією. До нашого часу жодний із будинків не дійшов. Революція, війни і людська байдужість до історичної спадщини призвели до повної руйнації маєтків Фальц-Фейнів на Херсонщині. Завданнями сучасників є збереження і дбайливе ставлення до тих пам'яток, що лишились нам у спадок від знаменитої родини Фальц-Фейнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакумова Ю. Alles in Ordnung (История о том, как национальный мем помог простым колонистам превратить рядовое хозяйство в многомиллионную империю) / Юлия Абакумова // Бизнес: деловой еженедельник. – К.: Блиц-Информ, 2014. – Выпуск 30. – с. 45-47.
2. Бородин И. П. Охрана памятников природы / И. П. Бородин. – СПб., 1914. – 32 с.
3. Бюллетени Харьковского общества любителей природы. – 1918. – № 1.
4. Великие имена : о С. Б. Фальц-Фейн / Слава праці. – 2010. – 21 трав.(№20). – С. 6
5. Вірлич А. Так загинула Софія Фальц-Фейн: З досьє журналіста/ Август Вірлич // Слава праці: районна газета, 1993. – Выпуск 12 червня.
6. Вся Одесса.- Одесса: Тип. Акц. Южно-Русского Общества печатного дела, 1899. – с. 22.
7. Втрачені перлини: архітектура маєтків Фальц-Фейнів на Херсонщині. Чорномор'я. Хорли / Таврія. – 2007. – Выпуск 31 серп.(№35). – С. 6.
8. Гавриленко В. С. Нащадок славного роду (До 100-річчя з дня народження Е.О. Фальц-Фейна) / В. С. Гавриленко // Вісник НАН України. – К.: НАН України, 2012. – Выпуск № 9. – с. 79-84
9. Ганкевич В. Ю. А. А. Фальц-Фейн Фрідріх-Якоб Едуардович / В. Ю. Ганкевич, А. А. Задерейчук // Енциклопедія історії України. Т. 10 (Т-Я). – К.: Наукова думка, 2013. — С. 264–265
10. Гаврилов Н. И. Фабрики, заводы и рудники Южной России / Н. И. Гаврилов. – Ростов-на-Дону: Типо-литография М. И. Осадченко, 1911. – с. 100.

11. Гетьман В. Заповідна Фальц-Фейнова «Асканія-Нова» / Володимир Гетьман // Науковий світ: науково-популярний журнал-ревію. – К: Науковий світ, 2009. – Випуск №3 – с.26-29
12. Государственный Архив Автономной Республики Крым – Ф. 27, оп. 13. Д. 2031. Об утверждении проекта на устройство землевладелицею Софьей Богдановной Фальц-Фейн паровой мукомольной мельницы в деревне Эски-Кой-Тома (Чирик) Перекопского уезда (10.12.1890-3.03.1891), 39 л.
13. Гржимек Б. Дикое животное и человек / Б. Гржимек. – М., 1982. – 150 с.
14. Державний архів Херсонської області : путівник / Держ. ком. арх. України, Держ. арх. Херсон. обл. ; редкол.: Г. Боряк (голова) та ін. ; упоряд. В. Баранюк та ін.. – Київ : Б. в., 2003. – 736 с. – (Архівні зібрання України. Путівники).
15. Дрогобыч Н. Е. Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн как общественный деятель Таврии / Н. Е. Дрогобыч // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції Фальцфейнівські читання (Херсон, 25-27 квітня 2001 р.). – Херсон, 1999. – С. 64-70.
16. Ермолаева Е. Кто не помнит своего прошлого, не будет иметь будущего / Е. Ермолаева // Слава праці. – 2015. – 26 черв. (№25). – С. 4.
17. Єрмишко Г. Славна українка німецького походження / Галина Єрмишко // Слава праці: районна газета, 2014. – Випуск 20 черв. (№24).
18. Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Задерейчук Алла Анатоліївна. – Чернігів, 2010. – 20 с.
19. Задерейчук А, А. Фальц-Фейні в Таврії / А. А. Задерейчук. – Сімферополь: Доля, 2010. – 197 с.
20. Задерейчук А. А. Чи були Фальц-Фейни баронами? (Історія становлення станового статусу родини Фальц-Фейнів) / Алла Анатоліївна Задерейчук // Історичний архів: наукові студії. – Миколаїв: Чорноморський

державний університет імені Петра Могили МОН України, 2012. – Випуск 4.
– с. 159-163.

21. Задерейчук А. А. Участие рода Фальц-Фейнов в выставках-ярмарках Российской империи / А.А. Задерейчук // Культура народов Причерноморья, 2007. – Выпуск № 111. – с. 143-146.

22. Зубков Олег. Була у Хорлах господиня: С. Б. Фальц-Фейн / Олег Зубков // Слава праці. – 2010. – 22 жовт.(№42). – С. 9.

23. Иванов М.Ф. Акклиматизационный зоологический сад Ф.Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова Таврической губернии / М. Ф. Иванов // Естествознание в школе. – М.: 1911. – Выпуск № 3. – с. 3—15.

24. І порт Софія заснувала / Слава праці. – 2004. – 17 квіт.

25. Каланчакский район / Отд. культуры и туризма Каланчак райгосадмин. III Междунар. турист. форум «Херсонщина – отдых, лечение, путешествия в экологических условиях Таврии», (16-17 мая 2013 г., г. Скадовск). – Херсон: Брендинговое агентство «Грейдс», 2013. – 11 с.

26. Коваль Н. Поїхали в Хорли! / Наталія Коваль // Краєзнавство, географія, туризм. Серія «Шкільний світ». – 2015. – Вересень (№18). – с. 26-27.

27. Козлов П. Аскания-Нова: первые опыты акклиматизации животных в России / П. Козлов. – СПб., 1915. – 95 с

28. Кудряченко А. И. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / А. И. Кудряченко, И. М. Кулинич, В. В. Хохлачов. – К. : Наукова думка, 1995. – 75 с.

29. Микулин А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского губернаторства в 1898 году.- Изд. 2-е. 1 / А. А. Микулин. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела, 1899. - С. 118, 124.

30. Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення : анот. наук.-допом. бібліогр. покажч. / Херсон. обл. універс. наук. б-ка ім. Олесья Гончара,

Держ. арх. Херсон. обл. ; уклад. Л. М Андрієнко та ін. ; відп. ред. Л. І. Зелена; вступ. ст. Є. Г. Сінкевича. – вид. 2-ге, перероб. та допов. – Херсон : Херсон. міськ. друк., 2012. – 276 с.

31. Немецкое население Таврической губернии. Т. 1 : Аннотированный тематический перечень дел : Канцелярия Таврич. губернатора. 1803-1917 гг. Таврич. губерн. правл. 1803-1917 гг. / Гос. архив при Совете министров Авт. респ. Крым, Ин-т герм. и восточноевроп. исслед., Геттинген (Германия) ; сост. Л. П. Кравцова, Е. В. Каркач ; предисл. Л. П. Кравцова, О. В. Коновалова. – Одесса : Астропринт, 2000. – 576 с.

32. Олесь Гончар. Таврія, Перекоп: романи. / О. Гончар. – К., 1957. – с. 3-296.

33. Орлова З. С. Из истории заселения Херсонщины : крат. справ. / Зоря Соломоновна Орлова, И. Д. Ратнер ; под ред. В. П. Рылеева // Гос. архив Херсон. обл. – Херсон : Гор. тип., 1993. – 127 с

34. Паталах А. Путешествие по Херсонщине : путеводитель / А. Паталах и др.; общ. ред. О. Алеферко; фот. В. П. Рылеев и др.. – Херсон: Наддніпряночка, 2005. – 275 с.

35. Пачоский И.К. Целинная заповедная степь Аскании-Нова / И. К. Пачоский. – М., 1924. – с. 83—113.

36. Полное собрание законов Российской Империи. – 1828. – Т. III. – Ч. 2. – № 2502. – М.: Госполитиздат, 1828 – С. 1097–1127

37. Постановление Днепровского уездного земского собрания 20-24 сентября 1894. – Алешки: Тип. Б. С. Бинцейга, 1895. – с. 802.

38. Путеводитель и справочник по Одессе на 1910 г. С приложением планов: города, выставки и театров.- Одесса : Книжный магазин «Одесские новости», 1910. – с. 332-332.

39. Революционная борьба на Херсонщине: 1905—1917 гг. – Херсон, 1962. – 250 с.

40. Рижова Поліна. Порт Хорли, Каланчацький район : сторінки історії/ Поліна Рижова // Акценти. – 2009. – 9 верес. (№35). – С. 8.

41. Російський Государственный історический архив.- Ф. 95, оп. 11. Д. 1026. Об устройстве канала к порту Хорлы за счет и распоряжением владелицы г-жи С. Б. Фальц-Фейн (1904). -л. 10.
42. Скороход Т. О. Хорлы: рядки з минулого : історія села / Т. О. Скороход // Слава праці. – 2009. – 10 лип.(№27). – С. 3.
43. Софья Фальц-Фейн. Основательница порта и поселка Хорлы / Днепров. проспект. – 2012. – 2 мая (№18). – С. 23
44. Талиев В.И. Охраняйте природу / В. И. Талиев. – Харьков, 1914. – 14 с.
45. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1896 г., изд. 2-е. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-русского обществапечатного дела, 1897. -С. 125
46. Фальц-Фейн В. Асканія-Нова / В.Фальц-Фейн – К.:Аграрна наука, 1997. –346с, 132с
47. Харченко А. Г.. Каланчак та його околиці : іст. та геогр. нарис. Ч. 1 / Анатолій Григорович Харченко. – Херсон : Олді-плюс, 2008 – 334 с.
48. Хмара Є. Репортерським пером: Погляд крізь роки- Софія Фальц-Фейн / Євдокія Хмара // Наддніпрянська правда:громадсько-політична газета. – Херсон: Наддніпрянська правда, 1994. – Випуск 27 січня. – с. 4.
49. Хорлы / История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. – Киев, 1983. – С. 422-428.
50. Шовкун Юлія Сергіївна. Хорлы. Спрага щастя : вірш / Юлія Шовкун // Відлуння сердець : зб. літ. студії «Кулішева криниця». – Херсон, 2011. – с. 234.
51. Яковлев Олег. Замечательный полуостров Хорлы : история и современность / Олег Яковлев // Вгору. – 2007. – 2 серп.(№31). – С. 7.
52. Яценко А. «Дарунок родини Фальц-Фейнів» / Анатолій Яценко // Наддніпрянська правда: громадсько-політична газета, 2005. – Випуск 5 серпня – с. 5-6.

53. Александров Р. Флакон «Коти» в старинном ридикюле [Электронный ресурс] 1 Р. Александров// «Мигдаль Times». -2006. -N2 67. - Январь.- Режим доступа: <http://www.migdal.ru/times/67/6017/>.

54. Асканія-Нова – одне з 7 чудес України [Електронний ресурс]. – Режим доступа :<http://www.discoverukraine.com.ua/askaniya-nova-odne-z-7-chudes-ukra%D1%97ni/>

55. Барон Эдуард Фальц-Фейн: "Михалков решил, что я из КГБ, и сполз по стенке" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/life/interview/baron-eduard-falts-fejn-mikhalkov-reshil-chto-ja-iz-khb-i-spolz-po-ctenke.html>.

56. Дворец Александра Эдуардовича Фальц-Фейна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=5485>.

57. Завадовский М. М. Общий очерк развития Аскании-Нова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecoethics.ru/old/b29/04.html>.

58. Задерейчук. А. А. Пищевая промышленность Фальц-Фейнов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2011_2011_4.

59. История Софьи Богдановны и семьи Фальц-Фейн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://grandukraine.com/goroda-i-sela-ukrainyi/istoriya-sofi-bogdanovnyi-i-semi-falts-feyn.html>.

60. Історія створення Біосферного заповідника "Асканія-Нова" ім. Ф.Е. Фальц-Фейна НААН [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://askania-nova-zapovidnik.gov.ua/articles/group/20/id/221>

61. К 200-лєтньому юбилєю сємьи Фальц-Фейн в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stammbaum-familie-prieb.de/eduardfalzRus.htm>.

62. Новый взгляд на трагедию в Хорлах – убийство Софьи Фальц-Фейн: из Херсона, Киева, Лихтенштейна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://artkavun.kherson.ua/novyj_vzgljad_na_tragediju_v_horlah_ubijstvo_sofi_falts_fejn_iz_hersona_kieva_lihtenshtejna.htm.

63. Попечительство и благотворительная деятельность в Нижегородской губернии до 1917 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gorbibl.nnov.ru/blagotvoritelnostnn>.

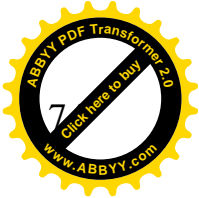
64. Скороход Т. О. Хорли: рядки з минулого : історія села [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.kherson.ua/ru-lit_obl3_09-2.htm

65. Триумф и крах империи Софьи Фальц-Фейн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2016/03/30/rodina-falc-fejn.html>.

66. Фальц-Фейн София Богдановна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://artkavun.kherson.ua/falts_fejn_sofija_bogdanovna.htm.

67. Фальц-Фейн Фридрих Эдуардович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://secrethistory.su/968-falc-feyn-fridrih-eduardovich.html>.

68. Хозяйка Таврийских стезей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ap-hram.org/obraschenie/sofja-bogdanovna-falts-fejn>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анна Доротея Фейн і Фрідріх Фейн

Додаток Б

Єлизавета Анна Фейн і Іоганн Фейн

Сімейний герб Фальц-Фейнів

Додаток 1

Софія Богданівна Фальц-Фейн

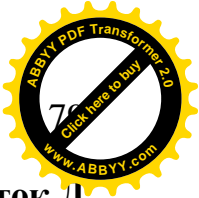

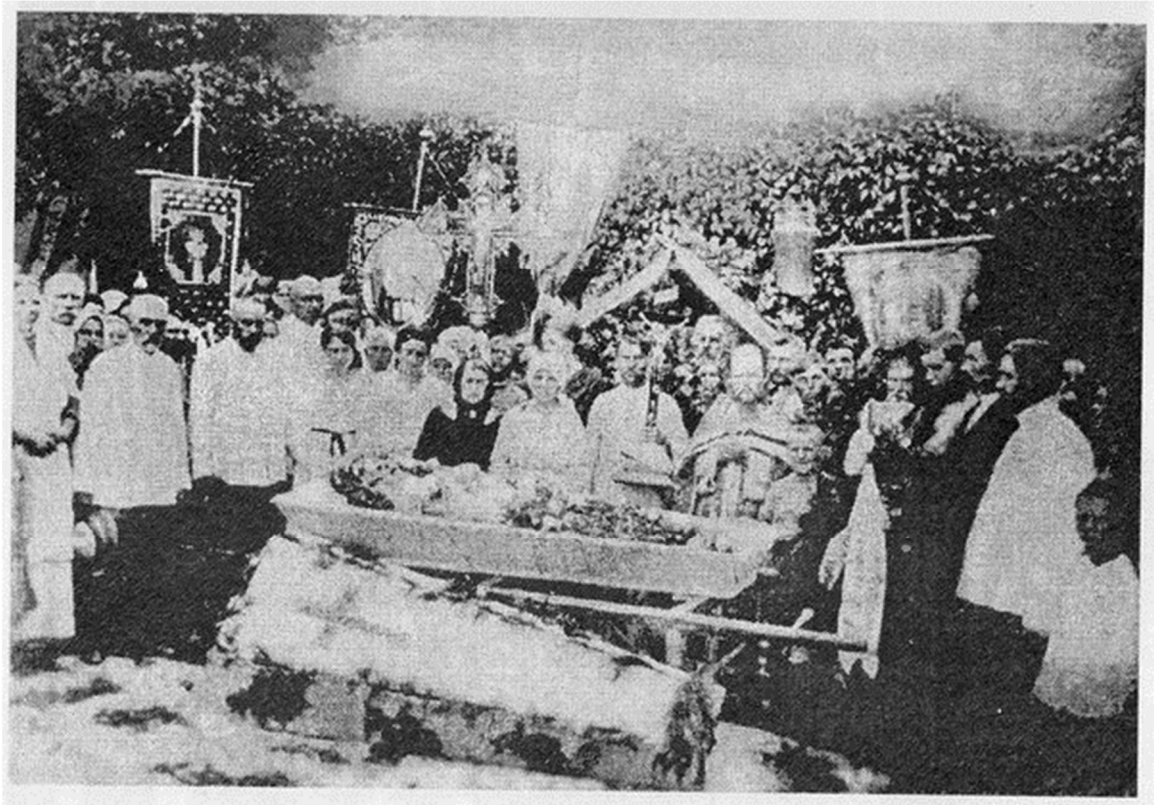
Додаток 1

Едуард і Густав Фальц-Фейни

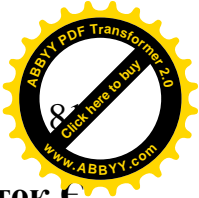
Поховання Софії Фальц-Фейн

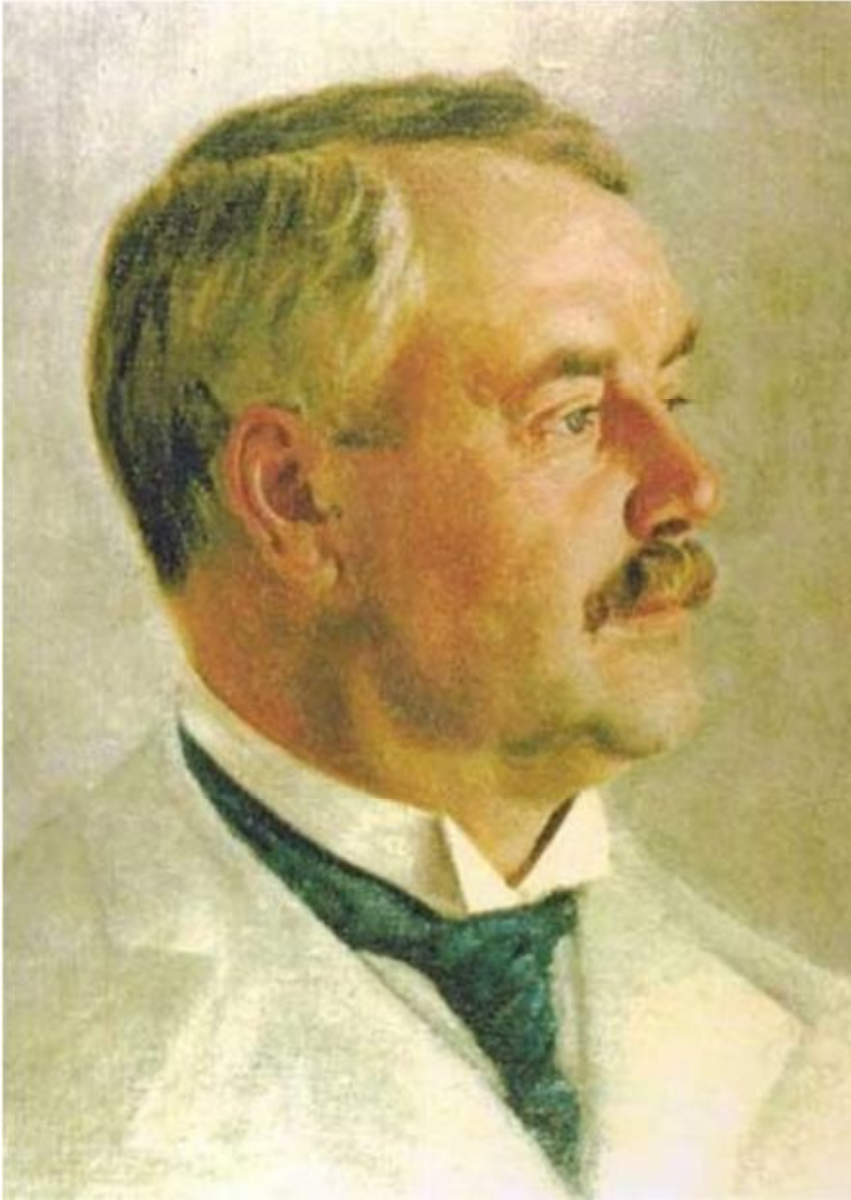
**Пам'ятний захід в день 95-річчя з дня загибелі
Софії Фальц-Фейн**

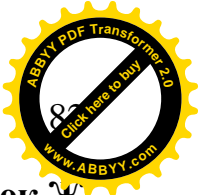

Додаток Є

Фрідріх Фальц-Фейн

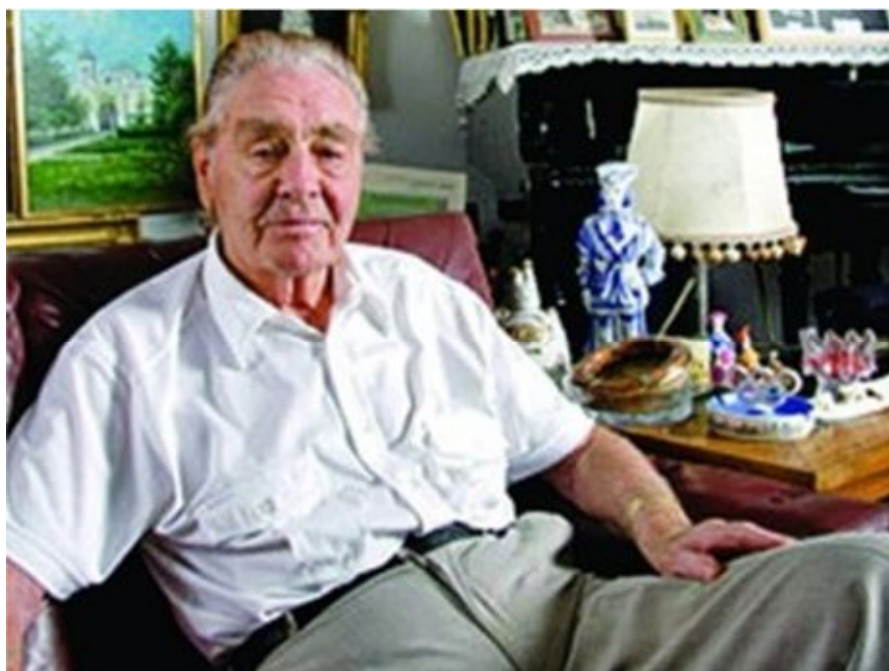

Надгробний камінь могили Фальц-Фейна

Едуард Олександрович Фальц-Фейн

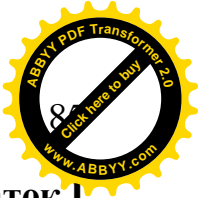

Додаток И

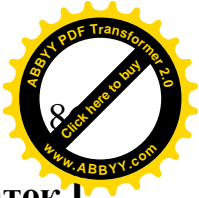
Реклама продукції консервної фабрики С.Б. Фальц-Фейн в Одесі з
фірмовою маркою «рибка на велосипеді»

Порт Хорли

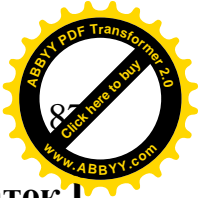

Додаток 1

**Сучасний пам'ятник Софії Фальц-Фейн,
встановлений її онуком**

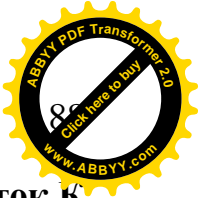

Додаток 1

Приєм імператора Миколи II у Асканії-Новій

Додаток К

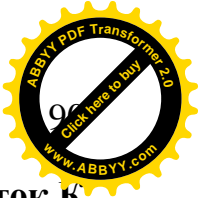
Мармуровий пам'ятник «серафима» у резиденції Фальц-Фейнів

Маєток Фальц-Фейнів у Преображенці

Додаток К

Масток Фальц-Фейнів у Гаврилівці

